

KDO IZ MENE POJE:

LJUDJE, LJUDJE, LJUDJE...

LISTI

Uredil kulturno-umetniški klub TONE ČUFAR

Jesenice, 29. aprila 1976

Številka 25/VI

100-LETNICA ROJSTVA IVANA CANKARJA

*Ena laž pa je bila, ena beseda,
na katero sem mislil mnogokdaj,
mislil nanjo z grenkobo v srcu.*

*»Ne ljubiš domovine, tujec si,
brezdomovinec!«*

*Edino očitanje, ki mu nisem
vedel ne odgovora ne zagovora
in mu ga še danes ne vem.*

*V molku je bil srām človeka, ki
ne mara govoriti o svoji najglobji
ljubezni; ponos človeka, ki se ne
zmeni za počestno žalitev. V no-
beni drugi laži, recenzentje moji,
niste razodeli toliko slepote,
nevednosti in gole zlohotnosti!*

*Okó, ozri se nazaj, prav do
mraka otroških let! Kam je letelo
vse hrepenenje, komu je bila da-
rovana najboljša moč srca in ra-
zuma, od kod je vrela, kam se je
vračala vsa radost in bolešt? —
Resnično, domovina, nisem te
ljubil kakor cmerav otrok, ki se
drži matere za krilo; tudi te
nisem ljubil kakor solznome-
škobni vzdihovalec, ki ti kadi v
lice sladke dišave, da te skelé
uboge oči; ljubil sem te s spoz-
nanjem; videl sem te vso, v
nadlogah in v grehah, v sramoti
in v zmotah, v ponižanju in v
bridkosti; zato sem z žalostjo in
srdom v srcu ljubil tvojo oskru-
njeno lepoto, ljubil jo stokrat
globlje in stokrat više od vseh
tvojih trubadurjev!*

*Moje delo je knjiga ljubezni —
odpri jo, domovina, da boš
videla, kdo ti je pravičen sin! Dal
sem ti, kar sem imel; če je bilo
veliko ali malo — Bog je delil,
Bog razsodil! Dal sem ti svoje
srce in svoj razum, svojo fanta-
zijo in svojo besedo, dal sem ti
svoje življenje — kaj bi ti še dal?*

*Dal sem ti svoje srce in razum, svojo fantazijo in svojo
besedo, dal sem ti svoje življenje — kaj bi ti še dal?*

I. Cankar

LISTI izhajajo kot priloga ted-
nika ŽELEZAR — glasila delov-
nega kolektiva SOZD SZ ŽELE-
ZARNA JESENICE. Ureja kul-
turno umetniški klub pri DPD
Svoboda Tone Čufar Jesenice,
glavni in odgovorni urednik
Joža Varl.

Te dni praznujemo stoto obletnico roj-
stva enega najpomembnejših osebnosti
naše književnosti, Ivana Cankarja, enega
izmed tistih redkih oblikovalcev slovenske
duhovne dediščine, ki so z dejanji sloven-
ske narodne politike in slovenskega javne-
ga življenja oblikovali slovensko narodno
mentaliteto. Zato ni odveč, če se nekoliko
ustavimo ob človeku s klanca — siroma-
kov, — ki je postal sinonim za vse tiste, ki

so si pri nas z narodnoosvobodilnim bojem
priborili pravico do enakopravnega prostora
pod soncem.

Rod Cankarjev na Vrhniki je dokaj
star. Najstarejši vpis Cankarjev datira iz
1621. leta. Vendar pa je bilo po izpričanih
virih v tem času v vrhniški fari vsaj še pet,
če ne več družin Cankarjev. Domnevati

(Nadaljevanje na 2. strani)

moremo, da so bili najstarejši rodovi doma iz Velike Ligojne, od koder izhajajo tudi pradedi Ivana Cankarja, posamezne družine pa so bile raztresene tudi po bližnjih vaseh, zlasti na Lesnem brdu. To pa še ni dokaz, da so bili Cankarji že tedaj tudi na Vrhniki. Vendar pa je bil Jakob Cankar iz Razpotja, ko je po francoski okupaciji prišel na Vrhniko, da se izuči krojaštva, že tretji rod Cankarjev krojačev v trgu. Krojaštva se je izučil tudi njegov sin Jožef, oče Ivana Cankarja, ki je postal samostojen obrtnik 1870. leta. V tem času sta bila v trgu še dva krojača, vsi trije pa so sodili med malotrške obrtnike in so plačevali najnižjo možno davčno mero. 1867 se je poročil z Nežo Pivkovo. Življenje mladih zakoncev je bilo od vsega začetka vse prej kot dobro. Cankarjevi so se v tem času večkrat selili in šele 1871 je sklenil Cankarjev oče s svojim sedemdesetletnim očetom kupno pogodbo za kočjo na klancu. Tu se je zakoncema 10. maja 1876 rodil osmi otrok, sin Ivan.

Mesec dni po rojstvu Ivana Cankarja, se je začutil tudi na Vrhniki močnejši utrip političnega življenja v Ljubljani. Obiskal jih je ljubljanski Sokol, pozneje pa še Dramatično društvo. Obe prireditvi sta imeli politično obeležje, katerega pravi pomen pa so v tem času globlje dojeli le delavstvo in mali obrtniki. Le-ti so začeli snovati prvo slovensko organizacijo v trgu, predvsem zato, da bi po njej omogočili pot do samoizobrazbe in kulture. Vrhnško bralno društvo je bilo po svojem programu še najbližje »Društvu za izobraževanje delavcev v Ljubljani«. Organizatorja vrhnškega društva sta bila trški pisar Josip Prosen in oče Ivana Cankarja, ki je ostal v spominu sodobnikov kot tenkočuten obrtnik, prijeten družabnik, ki je dal mnogo nase, ki je znal, kljub revščini, ohraniti v vnanjosti neko izbranost in ki je bolj skrival kot kazal v poznejšem času svoj propad. — Zaman pa so si prizadevali pritegniti v društvo bogate posestnike, ki so gledali na prizadevanja »trške beračije« s prezirrom in zasmehom. V svoji bogataški oholosti so izpodkopavali društvo s spletkami in obrekovanjem. Nad malimi obrtniki, ki so sodelovali v društvu, so izvajali tih gospodarski bojkot. Nad Cankarjevim očetom so ga izvajali tako, da so mu začeli odpovedovati delo, s tem pa so omajali njegov obstanek.

Kmalu po ustanovitvi čitalnice je ponudil voditelj trških Nemcev Carl Mayer Cankarjevemu očetu v najem podružnico svoje trgovine na Vasi. Cankar je ponudbo sprejel, propad družine pa nam potem razkrija nekateri ohranjeni dokumenti: 1. junija 1877 je moral Cankarjev oče podpisati Mayerju zadolžnico na 500 goldinarjev po šest odstotni obrestni meri, s katero si je Mayer izstavil na sodišču zastavno pravico na hišo. Istega leta je moral Jožef Cankar podpisati še drugo zadolžnico z enako obrestno mero in z isto varščino. Pol leta zatem se je sposodil oče Jožef še 200 goldinarjev pri svoji tašči Mariji Pivkovi, s čimer je potegnil v nesrečo še njo. Vse to pa kaže, da je Cankarjev oče še verjel da se bo rešil najhujšega. Septembra 1878 je družini grozila rubež, sodni postopek pa se je vlekel do maja 1879, tedaj je tik pred izvršbo 27. julija izbruhnil v okolici cerkve sv. Lenarta požar, ki je upepelil domove 27 posestnikov, med njimi je bil tudi Cankarev dom na klancu. Družini ni preostalo drugega kot da se je zatekla v opuščeni hlev na dvorišču gostilne Pri mestu Mantovi, pozneje pa so se za več let nastanili v razpadli stavbi na bregu Ljubljani, ki je služila dotlej za prehodno pribežališče beračev. Turobna in plesniva hiša se je vtisnila Ivanu Cankarju globoko v spomin, saj je tu preživel vsa leta svojega osnovnega šolanja. Cankarjev oče

je na Vrhniki še vztrajal nekaj let, dokler se ni odločil in odšel v Bosno. Ob ljudskem štetju 1890, ga ni bilo več v trgu.

V razmerah, ki so nastale, je pomenila otrokom mati vse. Družino je preživljala z dninami. Kljub nepopisno težkim razmeram pa so se vsi Cankarjevi otroci uveljavili v šoli kot nadpovprečno nadarjeni. Vendar pa je v spominu ljudi v zvezi z njimi ohranjeno prepričanje, da je večina Cankarjevih otrok prenehala s šolanjem z desetimi leti starosti in si začela sama služiti kruh. Med vsemi sta bila najboljša Karolina in Ivan, ki je v višjih razredih prevzel v šoli prvo mesto in ga obdržal vsa leta šolanja na Vrhniki. Nadarjeni otrok je zaradi šolskih uspehov užival naklonjenost trga in mati je računala na podporo trške gospode pri sinovem šolanju. Jeseni 1888 je vpisala Ivana na ljubljansko realko, na realko morda prav zato, ker je že tedaj kazal svoj risarski talent. Nadarjenost, znana na Vrhniki, se je izkazala tudi v novem okolju. Že v drugem razredu je bil Cankar spet odličnjak, kar mu je pripomoglo do štipendije Kranjske hranilnice v

*Ti, ki si delal — tvoje je delo:
to je postava! 1907*

višini 50 kron in so mu jo izplačevali do konca študija. To pa seveda še zdaleč ni zadoščalo za skromno preživljanje. Njegovo dijaško življenje je bilo zelo težko in je pripeljalo k njegovi zgodnji dozorelosti. Od tretjega razreda je hodil na kosilo k politiku in pisatelju Ivanu Tavčarju, pozneje pa si je skušal lajšati revščino z inštrukcijami. V tretji gimnaziji je začel pisati tudi verze in že v nižji gimnaziji je postal sotrudnik literarnega društva gimnazije »Sloga«, kot četrtošolec pa je v »Vrtcu« izšla njegova prva pesem. V letu 1892/93 je vstopil v skrivno dijaško literarno društvo »Zadruga«, v kateri je v kratkem zaslovel s svojo razboritostjo, zrelo sodbo in širokim literarnim razgledom. 1893 so ga izvolili za predsednika. Med tovariši v »Zadrugi« je Cankarja kmalu družila tesna prijateljska vez predvsem s tremi nadarjenimi pesniki: Dragotinom Kettejem, Josipom Murnom-Aleksandrovim in Otonom Župančičem. Vse tri je tudi uvedel v uredništvo »Ljubljanskega zvona«, kjer je sodeloval že od 1893. leta.

Zaradi zanimanja za literaturo je trpela šola. Odločilno zanj je bilo, da ga je od četrtega razreda pa do konca šolanja na gimnaziji poučeval profesor Fran Levac. Pomembni literarni kritik je s svojim prefinjenim čutom za odkrivanje mladih talentov kmalu spoznal Cankarjevo nadarjenost. Levac je tudi s svojim vplivom v proforskem zboru dosegel, da Cankarja v sedmem razredu zaradi velikega števila neopravičenih izostankov, niso izključili. Oktobra 1896 je odšel Cankar na Dunaj, z namenom, da bi študiral stavbarstvo na tehniški visoki šoli. Vendar pa je po nekaj predavanjih študij opustil in sklenil, da študira na filozofski fakulteti moderne romanske in slovanske jezike. Vzrok, da se tudi tega študija ni resno oprijel je bil v tem, da se je tedaj povsem posvetil književnosti, saj je prav na Dunaju dozorel v njem sklep, da se poklicno posveti pisateljevanju. Tu se je v literarnem klubu, katerega člani so med drugim bili Fran Govekar, Oton Župančič, Fran Eller in Fran Vidic pravič bližje seznanil z modernimi evropskimi literaturami, zlasti s francosko književnostjo. Konec prvega semestra marca 1897 se je Cankar vrnil na Vrhniko. Najtežji udarec, ki ga je v tem času zadel, je bila smrt njegove matere 23. septembra 1897. Da bi lahko poravnal stroške za po-

greb, je prodal ljubljanskemu založniku Bambergu svoje pesmi, ki so izšle dve leti pozneje pod naslovom »Erotika«. Kako težak je bil v tem času njegov materialni položaj dokazuje tudi to, da je mislil na primerno zaposlitev, pri čemer mu je pomagal tudi Govekar, vendar zaman. Kljub vsemu pa misli na povratek na Dunaj ni opustil. V upanju, da si bo priskrbel denar za študij, je sprejel povabilo sestre Ivane in odšel v Pulj z namenom, da se zaposli. Kaj kmalu pa je spoznal, da z obeti za službo ne bo nič. Iz trenutno kaj neugodnih razmer se je skušal rešiti s pisanjem podlistkov, hkrati pa je končal dramo »Jakob Ruda« ter pisal pesmi. 23. novembra 1898 se je Cankar vrnil na Dunaj. Skraja je bil z dunajskim življenjem zadovoljen, pozneje pa je zaradi pomanjkanja misel na študij prirodoslovja opustil in se ukvarjal z mislijo na povratek v domovino. V tem času je Cankar prvič prišel v neposredni stik s slovensko socialno demokracijo. Na pismeno prošnjo Etbina Kristana je prispeval za prvomajsko številko »Delavca — Rdeči prapor« revolucionarno pesem »Svečanost v Varšavi«. Približno ob tem času pa je tudi izvedel za osupljivo novico, da je ljubljanski škof Jeglič kmalu po izidu, pokupil še vse neprodane izvide »Erotike« in jih dal sežgati. Posledice pa je občutil Cankar tudi drugače. Zaradi pesmi mu je odpovedal materialno podporo njegov zaščitnik Andrej Kalan, s tem da mu je kot urednik »Slovenca« zaprl možnost objavljanja v listu. Iz trenutne stiske se je Cankar reševal z intenzivnim literarnim delom. Višek je dosegla ta osebna kriza septembra 1899, ko je ostal brez stanovanja in hrane in so mu predstavljale edino prebivališče kavarne in zakotne gostilne. Življenje je bilo tako, da se je še pozneje spominjal tega časa kot hudih sanj. Pomanjkanje in skrb za obstanek sta ga telesno in duševno povsem izčrpal. V tem položaju mu je priskočil na pomoč predsednik »Podpornega društva za slovenske visokošolce na Dunaju« Jakob Pukl, pri katerem se je v dveh mesecih, kolikor je bival v njegovem domu, povsem opomogel.

*Narod si bo pisal sodbo sam;
ne frak mu je ne bo in ne talar!
1910*

Novembra 1899 si je Cankar najel stanovanje v XVI dunajskem okraju Ottakringu na Lindauergasse 26, takrat značilnem delavskem predmestju, kjer je ostal s posledki deset let. Okraj je bil trdnjava socialne demokracije. Tu se je Cankar na živem vzgladu utrdil v svojih socialističnih načelih, tako da je postal pozneje eden izmed najbolj daljnovidnih socialistov na Slovenskem. Ta svet ga je navdihnil s tragičnimi postavami in dogodki, ki jih poznamo iz njegovih dunajskih novel in črtic. Tu se je izoblikoval v izrazitega socialnega književnika, ki je po primerih iz resničnosti obtoževal družbo, ker je dopuščala teptanje človeškega dostojanstva. Cankar se je naselil pri Löfflerjevih. Odnos do družine je bil prijateljski, še tesnejši pa so postali ti stiki, ko je Cankar navezal ljubzensko razmerje z enajst let mlajšo Štefko. V družini se je počutil kot doma. Prevzel je celo nekako vlogo očeta pri vzgoji obeh Löfflerjevih sinov, jim izbral šolo, ju poučeval in pod njegovim vplivom sta postala zavedna socialisti. Vsaka njegova knjiga, ki je nastala v tem času, je pomenila novo višjo stopnjo v njegovem razvoju. Slovenska kritika je sicer ta dela vztrajno zavračala, da so prevratna, meglena, miselno nedognana, vendar pa so prav mladi dokazovali drugače. Navdušil jih je z izvornim slogom in prelepim jezikom, v katerem ga nihče ni dosegel.

Svoje bivanje na Dunaju je prvič prekinil maja 1902, ko je odšel v Prago na Rodinovo razstavo, oktobra 1903 pa je odšel v Ljubljano, da bi se udeležil premiere drame »Kralj na Betajnovi«. Razmere v domovini pa so ga navdale z nejevoljo. 1906 se je zapletel v dolgotrajno in načelno polemiko z Govekarjem, intendantom slovenskega gledališča v Ljubljani, v kateri je razkril njegovo dvojno prepričanje in škodljivost njegovega dela za razvoj slovenske gledališke umetnosti, pri čemer je prišlo do ostrega obračunavanja.

Februarja 1907 je sprejel kandidaturu za državnega poslanca na listi Jugoslovanske socialno-demokratske stranke v volilnem okraju Litija–Višnja gora–Radeče, za kar so ga predlagali zagorski rudarji. Konec marca je prišel Cankar v Ljubljano in se šele jeseni spet vrnil na Dunaj. Prvi volilni shod je imel v Mestnem domu v Ljubljani 1. aprila, v času volilne agitacije pa je sodeloval tudi pri »Rdečem praporu«. 24. in 25. aprila je imel znamenito predavanje »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura« v Ljudskem odru tržaškega Delavskega doma. Še pred volitvami pa je nastopil z daljšo turnejo po volilnem okraju in obiskal med drugim Zagorje, Vače, Toplice in Litijo, kjer je imel volilne govore. Čeprav je na volitvah zmagal klerikalni politik, je prav Cankar med vsemi socialističnimi kandidati dobil največ glasov (1302). Svojo pripadnost socialistični demokraciji je poslej manifestiral s predavanji, ki jih je imel domala skoraj vsa, v okviru socialističnih izobraževalnih društev.

Decembra istega leta je Cankar ponovno prišel v Ljubljano in prisostvoval premieri farse »Pohujšanje v dolini šentflorjanski«, nato pa se je zopet mudil v Ljubljani od maja do decembra 1908. Vmes je nekajkrat predaval v tržaškem ljudskem odru (»Trubar in Trubarjeve slavnosti«, »O slovenski prozi«, »O navdušenju«), večkrat je obiskal Bled, v Ljubljani pa se je seznanil z Mileno Rohrmanovo, s katero je imel tesnejše stike po tem, ko se je naselil na Rožniku. Pozno poleti 1909 pa je na posredovanje brata Karla sprejel vabilo sarajevskega škofa Stadlerja in bival od 9. septembra do 10. novembra v Sarajevu. Čas, prebit v Sarajevu pa ni izkoristil samo za sprehode, temveč tudi za pisanje socialne drame »Hlapci«, končal pa je tudi »Kurenta«. Na povratku se je ustavil v Ljubljani in se najprej naselil v tivolskem hotelu Švicarija. Nekaj dni po njegovem prihodu je bil v hotelu zbor Jugoslovanske socialno-demokratske stranke, ki je med drugim sprejel tudi tako imenovano tivolsko resolucijo, v kateri se je zbor na pobudo Etbina Krista-

na izrekel za jugoslovansko kulturno in jezikovno edinstvo. Cankar je bil o sklepih resolucije obveščen že prej in jih je ogorčen zavrnil, se zboru ni hotel udeležiti, čeprav je bil nanj povabljen. Hkrati pa se je s tem njegovo prijateljsko razmerje do Kristana močno ohladilo. Konec marca 1910 se je Cankar naselil na Rožniku in ostal tam s nasledki do poletja 1917. Odmaknjenost od mesta je nanj dobro delovala. Danes sodimo, da so v tem času nastale črtice in novele med najlepšimi, ki so nastale izpod Cankarjevega peresa. Postal pa je prav privlačnost Zgornjega Rožnika. Zlasti rad je posedal med dijaško mladino, s katero se je razgovarjal in prepeval. Prvo leto bivanja na Rožniku ga je navdajalo z občutkom sreče in zadovoljstva, kar priča tudi slavospev na mladost konec »Bele krizanteme«. Rožnik je prvič zapustil jeseni 1910., ko je na povabilo prijatelja dr. Lojza Kraigherja odšel v Gradišče v Slovenskih goricah. Tu se je dodobra seznanil z narodnostnim bojem med Slovenci in Nemci na ogroženi narodnostni meji. Odmev tega boja je bila tudi Cankarjeva polemika z nekdanjim socialistom in poznejšim narodnim odpadnikom Karlom Linhartom, ki je skušal izrabiti Cankarjeve satire za napad na Slovence. Po skoraj polletni odsotnosti se je zopet naselil na Rožniku. Čeprav mu je Rožnik prijal, pa je začel telesno vse bolj pešati, zaradi preobilnega kajenja in pijače mu je začelo nagajati tudi srce. Spomladi je nekaj tržaških javnih delavcev sklenilo, da mu omogočijo oddih, ki naj bi pripomogel k izboljšanju njegovega zdravstvenega stanja. Akcija mu je trenutno gotovo koristila, saj ga je odtrgala za nekaj časa od rožniškega gostilniškega okolja, ni pa dosegla svojega poglavitnega namena, da bi se za stalno telesno okreplil.

Vojna na Balkanu je dobila širok odmev tudi med Slovenci, med katerimi je postajala vse bolj živa zahteva po rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Cankar je imel o tem svoje, revolucionarno mnenje. Izpovedal ga je v predavanju »Slovenci in Jugoslovani« 12. aprila 1913, v okviru socialistične »Splošne delavske zveze Vzemajmo za Kranjsko«, v ljubljanskem Mestnem domu. V svojem predavanju je nastopil proti unitarističnim načrtom, zlasti proti »novemu ilirizmu« profesorja Frana Ilešiča in njegovemu zagovarjanju, da se združijo Slovenci s Hrvati ne le politično, temveč tudi kulturno in jezikovno. Cankar je na jugoslovansko vprašanje gledal kot na izključno politični, ne pa tudi kot na kulturni ali celo jezikovni problem. Na predavanju je povedal tudi svojo misel, ki jo je glede na takratne razmere sicer sam označil za utopijo, da bi bila najboljša rešitev tega vprašanja v ustvaritvi samostojne zvezne jugoslovanske republike. Posledica predavanja, v katerem je Cankar ostro napadel tudi avstrijsko zunanjo politiko je bila ta, da je oblast društvo »Vzajemnost« takoj prepovedala, Cankarja pa obtožila ščevanja k po zakonu prepovedanemu dejanju. Pri glavni obravnavi 21. avgusta je bil pisatelj obsojen na teden dni

Kakor ste videli, sem smatral jugoslovanski problem za to, kar je: namreč za izključno političen problem. Za problem razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse! Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikoslovnem smislu zamče sploh ne, eksistira.

1913

zapora in na povračilo stroškov. Zapor je odsedel od 12. do 18. septembra.

Prišla je prva svetovna vojna in z njo vsi negativni nasledki, med katere je spadalo tudi močno razširjeno ovadustvo, za katerega so prišla glavna navodila iz krogov Slovenske ljudske stranke. Žrtev take brezvestnosti je postal tudi Cankar, katerega je aretirjal 12. avgusta 1914 na Vrhniki orožnik na ovadbo neke gostilničarke, češ da je v razgovoru z nekimi popotnimi rokodelci izrazil simpatije do Srbov. Ker je sodnik na Vrhniki Cankarja po kratkem zaslišanju izpustil, ga je orožnik prijavil ljubljanskemu policijskemu ravnatelju. Ta ga je 23. avgusta dal vnovič prijeti in ga po zaslišanju predal vojaškemu sodišču, ki ga je brez preiskave poslalo na Ljubljanski grad. Medtem mu je umrl oče (31. avgusta), ne da bi ga o tem obvestili. Smrt ga je močno prizadela, krivice, ki so mu jo z zaporom povzročili, pa ni mogel pozabiti. Naslednjega leta so Cankarja, tudi zaradi političnih vzrokov poklicali k vojakom. Novembra 1915 je odpotoval v Judenburg, kjer je bil dodeljen IV. stražni stotniji 17. pešpolka. Zaradi telesne slabosti Cankar ni mogel vzdržati velikih telesnih naporov pri vojaških vajah in se je pri tem večkrat onesvestil. Končno mu je uspelo priti do raznih zdravstvenih pregledov, kjer so ga oprostili vojaške službe.

Prva svetovna vojna je vplivala, da se je, pretresen po okrutni tragiki, poglobil vase. Videl in do dna je občutil trpljenje slovenskega naroda, ki ga je tuja oblast poganjala v smrt. V teh spoznanjih je nastal njegov labodji spev, ki ni samo oporoka našemu ljudstvu, temveč tudi opomin človeštvu. »Podobe iz sanj« so edinstvena knjiga v slovenski književnosti, ki se odlikuje po svoji globoki človečnosti, iskreni samoizpovednosti in izbrušenosti sloga.

V času vojne pa je Cankar začel pešati telesno in duševno. Iz Rožnika se je preselil v mesto. V dobi splošnega nacionalnega gibanja za ustanovitev Jugoslavije, je z nezadovoljstvom spremljal delo vodstva tedanje slovenske socialne demokracije, ki se ni hotelo pridružiti temu gibanju, boječ se za svoj internacionalizem in za čistost razrednega boja. To svoje nezadovoljstvo je izrazil Cankar v predavanju »Očiščenje in pomlajenje«, ki ga je imel 20. aprila 1918 v Ljudskem odru v Trstu. V polemiki, ki je sledila z Antonom Kristanom je poudaril, da v predavanju ni zatajil temelja stranke in razrednega boja. Hkrati je naglasil, da mora organizirano delavstvo prevzeti vodstvo osvobodilnega boja slovenskega ljudstva in boj za ustanovitev samostojne jugoslovanske države, — dejstvo, ki se je v celoti uresničilo šele v letih našega narodnoosvobodilnega boja. V svojem zadnjem predavanju »Slovenska kultura, vojna in delavstvo«, imel ga je 1. junija 1918. v Ljubljani pa je izrazil skrb nad stanjem slovenskega naroda v vojnem času, hkrati pa že tudi vedri optimizem in vero v njegovo bodočnost. Zadnjikrat je nastopil v javnosti 5. septembra 1918, na ilegalnem protestnem shodu kranjskega učiteljstva, ko je približno tisoč učiteljev zahtevalo izboljšanje svojega gmotnega položaja.

Medtem se je z vojaškim porazom na frontah bližal razpad avstroogrške monarhije in z njo ustanovitev nove jugoslovanske države. Cankar je še doživel tiste vročično navdušene dni v pozni jeseni 1918. leta. Sodeloval je še pri obnovi »Slovenske matic« in bil v pripravljnem odboru za ustanovitev Narodne galerije. Preselil se je na Trg republike št. 5. Ko se je v zadnji tretjini oktobra vračal nekoč zvečer domov, je v hiši, ki je še ni dobro poznal, v temi padel po stopnicah z mostovža proti majhnemu zaprtemu dvorišču in se potolkel po tilniku. Ponesrečenega Cankarja je dala prepeljati na svoj dom v Trubar-

(Nadaljevanje na 4. strani)

Temeljna načala socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si more začrtati le vsak narod zase, po svoji posebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah. Kar velja za Charlottenburg in za Dunaj, še nikakor ni potreba, da bi veljalo za Trbovlje in za Idrijo. 1918

Nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj boljši dom. — — — Da mora zdaj biti organizirano delavstvo na slovanskem jugu pripravljeno na vse! Da je ono, prav ono poklicano stopiti na fronto v boju za samostojno, neodvisno jugoslovansko državo. 1918

Jaz verujem v to družino svobodnih narodov. Jaz verujem, da bo iz te brezprimerne preizkušnje izšlo prerojeno človeštvo! Bil bi hinavec in lažnivec, če bi se imenoval socialista, pa bi v globočini svoje duše ne veroval v svoje ideale! 1918

(Nadaljevanje s 3. strani)

jevi Milena Rohrmanova, ko pa se je bolezen poslabšala, so ga s posredovanjem dr. Lojza Kraigherja prepeljali v ljubljansko bolnišnico na kirurški oddelek. 18. novembra se je vrnil k Rohrmanovim kot ozdravljen, vendar je moral že čez teden dni, 25. novembra znova v bolnišnico, tokrat na interni oddelek, kjer je 11. decembra 1918 umrl.

V obdobju med obema vojnama je bil Cankar osebnost, o kateri se ni samo mnogo razpravljalo v krogih tedanje slovenske literarne kritike, ki so zastopala stališča predvojnih osrednjih političnih strank. Vse to pa so počenjali z enim samim ciljem, da bi ob Cankarju in njegovem delu zrasel pomen tiste družbene in politične sredine, h kateri so se prištevali sami. Nihče pa ni pokazal na sile, ki jim je Cankar dejansko pripadal in v katerih imenu je govoril. Njegova nepomirljiva kritika je izhajala iz dveh spoznanj: Prvo instink-

Hinko Smrekar: Karikatura Ivana Cankarja

tivno mu je dal že dom, zato mu niso bile tuje izkušnje in pogledi, ki jih je imel družbeni razred, iz katerega je izšel. Drugo, znanstveno pa si je usvojil na Dunaju ob rasti delavskega gibanja. Njegova umetniška narava je povezovala obe skladni izkušnji in ustvarjala na njih literarna dela, borbena v svoji osnovi, v zavesti, da je njegova dolžnost aktivno posegati v delavsko gibanje, prispevati po svojih najboljših močeh k njegovemu razvoju in dvigniti politično moč proletariata. To je bil vzrok, da se je vključil v kandidaturu za državnega poslanca na listi socialno-demokratske stranke, da je kasneje ob vsaki priložnosti dokazoval, da se je vključil v politični boj delavstva, se smatral za njegovega idejnega pripadnika in videl v njem, silo bodočnosti in edinega nosilca napredka.

Napačna je tudi trditev, da nista bila v predvojnem obdobju ocenjeni njegova osebnost in pomen. Nekatera znana dejstva iz obdobja stare Jugoslavije to povsem jasno dokazujejo. Zato je veljal boj napredne inteligence in revolucionarnega delavstva zahtevi po pravičnem prikazovanju Cankarjevega dela. To pa je bilo silno težko. V takih razmerah je bil marsikdaj že uspeh, če jim je uspelo vrniti v program kake prireditve odlomke Cankarjevih del, ki jih poznamo po svoji revolucionarni vsebini. Znano je, da je tedanja oblast povezovala njemu posvečene proslave z naprednim komunističnim gibanjem in jih, kot dokazuje primer iz Soštanja, celo prepovedala. Karel Destovnik-Kajuh nam je o tem ohranil spomin celo v pesmi, ki kljub ogorčenju izzveneva v optimizem:

*Le to bi rad ti tiho na uho povedal;
da so orožniki vse nas razgnali,
ko smrti tvoje dan smo praznovali ...
In krizantemo tvojo ljudje so vrgli v
gnoj ...*

Moč Cankarjeve besede je nenehno naraščala in kako so se je tedanje oblasti bale nam dokazujejo cenzurirane številke njemu posvečenih revij in člankov. In končno naj iz analov boja napredne slovenske mladine omenimo silno sugestivni poseg mladih ob uprizoritvi Cankarjevih »Hlapcev« 23. marca 1939, kjer so na svojski način izrazili svoj protest nad cenzorskimi posegi v Cankarjevo delo tako, da so sami glasno dopolnili manjkajoči stavek: »Narod si bo pisal sodbo sam, ne frak mu je ne bo in ne talar« in z vzklikanjem borbenih gesel, ki so obsojali politični sistem in zahtevali ukinitve cenzure. Taka je bila pravda za nepotvorjenega Cankarja tistih revolucionarnih sil, ki so se pri nas pozneje skozi vojno in kri končno približali cilju, katerega je poudarjal že Cankar, — da mora organizirano delavstvo prevzeti vodstvo osvobodilnega boja slovenskega ljudstva in boja za ustanovitev samostojne jugoslovanske države. Zašto nam je svobodno spregovoril že v drugi številki »Slovenskega poročevalca« 1941. leta, postal je idejni vodnik našega boja, njegovo ime so si simbolno nadevale Slovenske partizanske enote v domovini in tujini. Njegova preroška zahteva, napisana tudi na Zboru slovenskih odposlancev v Kočevju — torej na začetku slovenske državnosti: »Narod si bo pisal sodbo sam, ne frak mu je ne bo in ne talar«, je dobila v dobi slovenskega narodnoosvobodilnega boja svoje najtrdnjše zagotovilo.

Viri: Fran Petre: Rod in mladost Ivana Cankarja, France Dobrovoljc: Ivan Cankar, A. Poljanec (Boris Zihertl): Ivan Cankar in slovensko delavsko gibanje, Sodobnost 1939, str. 553, Karel Destovnik-Kajuh: Zbrano delo, Korespondenca Konstantina Nahtigala Karlu Destovniku-Kajuhu.

IVAN CANKAR O NARODU, JEZIKU, DOMOVINI, PROLETARIATU IN REVOLUCIJI

RECITAL

Nastopajo: dva ženska glasova, A in B –
– povezovalki

vsaj še dvanajst žensk in
najmanj osem moških
Solistov ne določamo vnaprej. Kdor
najbolje »ujame« besedilo, naj ga go-
vori! In če se skozi četverica usta sliši
besedilo bolje in lepše kakor iz ust po-
sameznika, naj ga pove kvartet!

Mizanscena: praviloma statična

Prizorišče: pogojujeta ga velikost odra in
število nastopajočih

Scena: citat iz Cankarja
njegova slika

— — —

A – ženska: Tisoč let in še dāl je smo čakali
na svoj dan. Tisoč let in še dāl so bili
naši očaki sūznji. Tlačāni. Dāl kot
tisoč let so nas tūjci pritiskali k tlōm.
B – ženska: Vzplameneli smo v kmēčkih
pūntih. Zgrabili smo za motike in srpe,
za gorjāce in kōse. Toda nāš ōbračun z
gospōdo je zgodovina zapisāla na nāš
rovās.

A – ženska: Bil je narod tlačānov. Nāš
jēzik je bil jēzik hlāpcev in dēkel. Garāli
smo za tūjce. Umirali smo zānje. Potis-
nili so nas visōko v rōvte in globōko v
rūdnike.

B – ženska: Tūja gospōska je užívala svoj
rāj pri nās. Izžēmala je nāšo zēmljo. Iz-
žēmala je nāšo krī. Kāj naj bi počel nāš
narod, ki se je šelē rojēval? Čākal je.
Trpēl...

A – ženska: Narod – proletārec je čakal
na možā, čīgar glās bi bil dovolj močan,
da bi razgrnil pred šīnim svētom vse to
silno trpljēnje. Čākal je na možā, ki bi
ga zbūdil iz otopēlosti. Iz tisočlētnege
sūzēnjkega snā. Iz stō- in stolētnege
hlapčevānja tujīni.

B – ženska: Nī amēl močī Pétra Klēpca.
Tudi nē postāve Martīna Krpāna. Sūh
je bil v obrāz in šībko je bilō njegōvo
telō. Tōda njegov dūh je premōgel bo-
gāstvo vsēga njegōvega tlāčenega, zatī-
ranega in izkorīščanega nārōda. Njegov
glās je bil močnejši od jērihonske tro-
bēnte.

Moški: Člōvek rōma po slovēnskīh dežēlah.
Malodūšen klōne glavō in žalostno je
njegōvo srcē.

Ženski trio: Narod, ēnkrat blagoslovljēn,
devētkrat obsōjen! Kakō si živēl? Kaj si
dožīvel?

Ženska: Tvōja dōlga povēst je povēst o si-
romāku betēznem, ki vstājā. Vstati ne
mōre. Kōlikor je dolīn in kotlīn po tēh
lēpīh dežēlah – ne držāle bi vse tīste
krvī, ki je bilā tōd prelīta. In kōliko jē
bo šē prelīte!

Ženski trio: Kōmaj si stōpil na svēt, si bil
– ti narod sūznjev – sūzēnj med nārōdi.
Otrōk si bil – pa že sūzēnj!

Moški: Psōvka ti je nāuk delīla. Pālica ti ga
je vtēpala. Sūvali so te od vsēh stranī:
ōčimi in māčehe, bōtri in bōtrice. Čāsīh
si zajōkal. Čāsīh si omāhnil – vēs
trūden. Čāsīh pa si tūdi plānil.

Ženska: Ali kōmaj si plānil, so te podrli na
tlā. Zvezāli so te še tesnejē. In celō ūsta
so ti zaprli in zaklenīli. V cūrkih je tēkla
kri iz tvōjih žīl. Napojīla je zēmljo za
vēc klāfter globōko.

Ženska: Zatō je ta zēmlja rodīla. In kādār
si jēdel sūznji krūh, si jēdel sam svōje
mesō in pil svōjo kri.

Ženski trio: Močan si, o slovēnski narod!
Tīsoč in pētsto lēt krvavīš! Izkrvavēl
nisi!

Moški: Narod-mehkūznik bi dūšo izdīhnil!
Še svēče bi mu ne žgāli. Še bīlj bi mu ne
pēli. Ti pa, tīsočkrat rānjen, v trpljēnju
utrjen – ti kōmaj zmāješ z ramēni pod
tēžko sovražno pestjō in prāvīš:

Ženski trio: Nikārtē! Tā būrka je stāra že
tīsoč lēt!

Moški: Takō rōma člōvek. Premīsljūje. In
zmērom bōlj je malodūšno njegōvo srcē.

Ženska: Grēnke in grēnkējšē so misli
rōmarjeve. Takō mu je pri srcu, da bi
mōlil:

Moški trio: Ne dāj mi dočakāti, o Gospōd,
da bi se glasīla tūja govōrīca po tēh krājīh!
Ne dāj mi dočakāti, da bi stōril sūzēnj
sūzēnjkega, smrt!

MOČ, MU DODELI, DA RAZTRGA
VRVI!

Če je trēba, da umrje – NAJ UMRJE
SVOBODEN!

Ženska:
Malodūšno srcē, je bilō žalostno, ko je po-
glēdalo v dāvne dni. Plaho je bilō, ko je
poglēdalo v prihōdnje dni.

Ženska: Pa se napotī rōmar v Ljubljāno.
Kje žalost? Kje plāhost? Vesēla je pre-
tēklost, še veseljējša je prihōdnost!
Kōmaj zazvonī iz dāljev resnōbno
vesēli šenkāvški zvōn, se oči zasvētijo,
se ūstne nasmējejo.

Moški: Vēs blagoslōve tēbi, Ljubljāna!
Vēčja in lepša mēsta so na svētu. Ali
vendar: nī ti ga enākega pod nēbom!
Pozdrāvljena, ti kraljīca vesēlja, ti māti
vsēh sladkōstī, ti bōtrīca prešērnih ur!
Prav na srēdo vsēh nādlog te je postā-
vila nebēška modrōst! Lūč v temō!
Zelēno trāto v pustīnjo!

Ženska: Devētkrat obremenjēn popōt-
nik prīde in te pozdrāvī. Ko se poslāv-
lja, si mu odvzēla osmēro bremēn.
Rōmar se čūdi in srcē mu pōje:
obrāz do obrāza. Nikjēr brīdkōstī. Nik-
jēr hūdīh mīslī.

(Nadaljevanje na 6. strani)

Na ogoljeni suknji malome-
ščanske kulture se je svetila bela
krizantema, romantična umet-
nost. Novi gospodarji domovine
bi si radi pripeli na talar vsaj
osatov cvet.

»Prijetelj, globlje poglej! Ali
ne vidiš, od kod te nove sile?
Življenje se drami v nižavah, ki
so spale. Oči se odpirajo, iščejo
luči, roke se iztegajo, iščejo
ciljev. Kaj zato, če prihaja po-
mlad v viharju in povodnji! Iz te
črne naplavine bo vzklila bujna
rast! Njih misel je bila prava: ne
bele krizanteme ne ogoljen frak
– rdeč nagelj na kamižolo! Ne
boj se, narod se ne dá oslepariti,
ne dá si zavezati oči! Naj ga
vodijo po stranpotih, po močvir-
ju, po temi – sam bo našel pot
do sonca! Plevel so sejali,
vzrasla pa bo pšenica.«

Tudi moja vera je trdna; ali
rajši bi, da poide mimo ta grenki
kelih. Trdna je moja vera, da
napoči zarja tistega dne, ko naša
kultura ne bo več krizantema
siromakova, temveč bogastvo bo-
gatega. Že slutim zarjo tistega
dne, sluti jo vse moje najgloblje
in najčistejše hrepenenje. Ne, ne
hrepenenje sāmo! Moje delo je
slutnja zarje, usaka moja bese-
da in vse moje življenje. Že
slišim dleto, ki kleše granitni
temelj novi zgradbi...

Kadar napoči tisti dan, bo pre-
rojeni narod pobral iz blata po-
hojeno ubogo krizantemo, očī-
stil jo bo ter jo shranil s hvalež-
nim spoštovanjem, za spomin
na grenko-lepo preteklost.

Na enem tistih tenkih belih
lističev bo napisano moje ime.

Moški: Rómar gléda:

Híša do híše. Smeje se prijázno. Neka-tère celó mežfkajo.

Zenska: Rómar posluša:

Beséda do beséde. Pésem do pésmi. Vse so prešérne. Takó rómar gléda, posluša ter se čúdi. In njegovó srcé je potolá-ženo.

Moški: Slovénski národ! Národ nad siro-máki... Tvója zgodovína je zgodovína tisočlétnega trpljénja. Ubóg si bil in ubóg ostáneš. To je tvója sódba. Nè-preklicna! Nèizpremenljíva! Planíne in poljáne, ki so tvója domovína, so napojéne s krvjó in solzámi.

Zenska: In kádar nekóč pogíneš od vséga húdega, bo tvója smrt, kákor je smrt obnemóglega délavca. Bréz tolažníka pójdeš na óni svét. Tvója poslédnja pó-stelja bo járek ob césti.

Moški: Tvój spomín pa bo živél na véko-maj! Zakaj éno te razlikúje od vséh drú-gih národov na svétu:

PREPEVAL SI V BRIDKÓSTI!

Pozábljen bo tvoj grób, ali z zlatími črkami bo zapísano in dáljnja tisočlétnja bódo brála:

Zenski zbor:

Takó je pél národ, ki ga ni več!

Zenska: Velíko je števílo tvójih čédnosti, slovénski národ! Nadvse lépa je tvója domovína.

Zenska: Milozvóčen je tvoj jézik. Tvója pésem je potrkávanje nebéških zvonóv.

A - zenska: Trpka je tvója usoda. Ne od-téhta je zvrhan kúp čédnosti, ne ublaži je pésem zvonóv.

B - zenska: Eno ti véndar ostáne: trpljé-nje. In úpanje. Upanje na vstajénje. Enkrát **m ó r a** príti!

Moški: Brátje móji, mí smo kákor káplja v vódi:

pótok téče, káplja téče z njím in po nje-góvih postávah! Stó lét trpi slovénski národ. Nató na mu je za én dán dode-jéno, da zavrišne ter da razobési písano kátno.

Zenska: Málo je én dán za dólgo stolétje! Ali - kádo bi se z Bógom prerékal?

Zenska: Nám - ponížnim kápljicam v tém ponížnem potóku, je za tísoč úr prisójena é n a úra!

Zenska: Za bogatína málo. Za siromáka sílno bogástvo! Lepó pozdrávimo to úro dobrótnico! Korístno jo zaužíjmo! Hvaléžno ji napíjmo!

Zenska: ... dókler je še med námi ...

Moški: Kjú je začétek tvóje potí, národ slo-vénski? In kdáj ti je bílá sódba govor-jéna? Kjú je kónc tega strášnega ró-manja? In kdáj bo sódba dopólnjena?

Zenska: Doklèj še boš rómal?

Zenska: In kám boš prirómal? Súzenj!

Zenska: Ali je tvój cílj góra povelícanja ali je góra poslédnjega trpljénja?

Moški: Lè na pót! Lè na pót! Kámorkóli!

Zenska: Kádar odprè jetník želézna vráta - ali vpráša, kám da césta drží?

Moški: Lè iz jéce! Lè iz trpljénja! Pa kámorkóli!

Moški: Gnojíl sem to zémľjo s krvjó iz svójih úst. S solzámi iz svójih očí. S pó-tom od svójega čéla. Pa mi ní rodíla krúha.

Zenska: Mordà je dežéla na svétu, ki je bólj blagoslovljéna. Ali če je ní - smrt je to-lažníca. Domà. In drugóð.

Sodník: Kákšno krívico so vam storíli? Kóga tóžite, Jernèj? In čemu?

ZBOR: Nikógar ne tóžim, zakaj potreba ni in ne máram, da bi trpeli ljudjú záradí móje pravíce. Če nasítite méne, ni po-treba, da bi bíli drúgi láčni. Takó se je zgodílo, kákor bom povédal.

Jernej: Še otrók bi razsóðil! Kákó bí ne razsóðil ví, kí ste učéni in poznáte postávo.

ZBOR: Délal sem štírideset lét na Betáj-novi. Ní tóliko zémľje, da bi jo z róko pokríl, nè na póľju nè na senožéti,

kámor še bíl kínil pórt od mójega čéla. Takó sem délal štírideset lét in Bóg je obíľno blagoslovíł tó móje délo.

Jernej: Pà je umrl stáři Sítar. Pà je príšél sín njegov, negóðnik, in je rékel, v pre-šérni pijánosti je rékel:

Moški: Jernèj! Zdáj povéži cúlo in pójdi! Zakáj, Jernèj, zdáj sem jáz gospodár. Zdáj si dodélal. Zdáj si stár in nadlóžen. Ne máram te več. Ní več kóta záte v dó-mu, kí si ga sám postávil. Ní več záte krúha, kí si ga sám pridélal. Le vzémi popótno pálico pa pójdi, kámor te je vólja!

ZBOR: Takó je rékel. Je sám razsóðil zóper pravíce, in postávo, da je jáblan tístega, kí jo je otrésel, ne tístega, kí jo je zasáðil. Jáz pa sem šél in sem se napótil iskát pravíce, kí jo je Bóg poslál na svét in kí je človéška síľa ne móre razdréti. Razsóðite!

Sodník: Lè vrníte se na Betájnovó k svó-jemu gospodárju, kí je trd in krívíčen, in mu recíte: spoznáj pravíco! Bódi usmí-ljen! Dáj mi kót v svóji híši! Kós krúha na stára léta. Recíte mu takó, pa mu bo žal in bo spoznál svój gréh in bo stóril, kákor bóste prošli.

Jernej: Káj ste sodník?

Sodník: Sodník sem.

Jernej: Pa ste razsóðili po písani in bóžji pravíci?

Sodník: Takó sem razsóðil.

ZBOR: Jáz pa réčem, sodník, da níste raz-sóðili nè po bóžji nè po človéški pravíci! Káj je Bóg ukázal, da se zaváři negóð-ník na pósteljo, kí sem jo jáz sám po-stíľjal in ravnál trdih, štírideset lét? Káj je Bóg zapovédal, da naj pogíne v járku Jernèj, kó si je postávil lépo híšo in tópel hráč? Odpríte búkve!

Jernej: Ne znám bráti. Pa bí rád vídel od dáleč tíste črne beséde, kí so takó naredíle in zapovédale! Pokázíte: tudi vezávo bi rad vídel in črno obrézo!

ZBOR: Ali je tám zapísano, povéjte:

Délal sí. S krvjó si gnojíl, da je visóko pognála pšeníca, da se je cedíla tráva od sóka. Zdáj pa, kí si stár in nadlóžen, kí ní več krví, da bí z njó gnojíl, zdáj pójdi! Če je zapísano, povéjte, da naj Jernèj, kádar je napólnil shrámbe in kášče, hódi od vasí do vasí, od híše do híše, v nadlógo ljudém in psóm, ter prósi vbó-gajme skórije krúha?

Jernej: Tó napovéjte!

ZBOR: In še mí razléčíte:

Kákó naj ravnál zdáj s svójim délom? Kám bí z njím? V zémľjo je zakópáno, páč za kláľtro globóko - kákó naj ga izkópljem? Kákó naj, ga povežem v cúlo? Na rámo zadénem?

MÓJH ŠTIRIDESET LET! Kákó naj jih správím? Kákó zaužívam na za-péčku?

Túkaj je cúla. Perílo je nótri in práz-níška obléka.

ŠTIRIDESET LÉT! Preštéjte in pre-míslite, kóliko je to tédnov in kóliko úr! Mója pámet je počásna, stára. Ne znám preštéti.

Jernej: Ampak povéjte mi, če je to samó tóliko tédnov in samó tóliko úr, da je ta cúla obíľno plačilo? Prázniška obléka in platnéna srájca - pravíčno povračílo?

ZBOR: Takó je, recíte: obíľno plačílo, pra-víčno povračílo - pá bom verjél, da ste sodník, kákor ga je Bóg postávil!

Sodník: Ne preréčajte se s pravíco, kákor jè! Ljudjú so jo ustvářili. Ljudjú so jí dáli sílo in obíľst. Kádar vas bíča, upó-gnite hrbèt in záupajte v Bogá! Če spre-mení obráz, da bí je človek ne razlóčil od krívce, obrníte se strán! In ne íščíte oprávk v njó! Takó premíslite pa pój-dite zbógom in storíte, kákor sem rékel!

Jernej: Tórej - ní pravíce? Tórej ste jo za-tájili? Zató ste jo páč zaprli v tó véľko híšo, da bí ne móгла v svét? Zakleníli ste jo dvákrát, zapečátíli ste jo devétkrát, da bí se ne izgubíla na césto, da bí je ne srécal Jernèj?

Ive Šubic: Hlapec Jernej - lesorez 1973

ZBOR: Zató ste jo ukráðli! Vtaknli v súknjo, da bí se ne razodéla željnim očém? Ampak - ukanli ste se, kí ste takó storíli! Níste poználi Jernèja! Iskál jo bom, pa če je zakópána v zémľjo takó globóko kákor móje délo! Kópal bom! Lopáto bom vzél in bom kópal, doklèr bodo zmógle té móje stáre roké!

Jernej: Že v Dolíni vam je rékel tísti kmèt: Razbójniki! vam je rékel. Jáz pa sem sí míslil v svóji nespámeti:

Razbójniki! je rékel - pa so pravíčni sodníki. Slabó je glédal. Krmežljáve so njegové očí. Slabó je síšal: glúha so njegová uséša. In se še ozrl nísem za njím in sem še. Zdáj pa v drúgo, zdáj pa glásnéje, tám na stopnícah, móški in zenska:

ZBOR: Razbójniki! RAZBÓJNIKI! RAZBÓJNIKI!

Jernej: In spét sem sí míslil:

Kákó bodo razbójniki v tøj híši, kí je híša pravíce in písanih postáv? Takó sem míslil, pa sem se ukánil v svóji stáři pámeti.

ZBOR: Zakáj - nè híše pravíce - híšo laží, hinávšéine in razbójnístva ste postá-víli! Níste služábniiki bóžje beséde in po-stáve, páč pa služábniiki sátanovi in nje-gove krívce! Na krívo póť sem zabrédel - na právo krénem!

Moški: Kdó kričí kákor črédnik na páši?

Jernej: Níč ne máram, da bí trpél kdo krívico záradí Jernèja.

ZBOR: Ampak - razlóžil bom. Bom tóžil. Níso pravíčni sodníki! Razbójniki so! Ní híša pravíce! Híša hinávšéine je! Z lažjó in hudodéľstvom so jo oskrúnili. - Ne bódo vas obésíli - na césto vas bódo spóðili! S cúlo in pálico... Porúšíli bódo to oskrúnjeno církev, da ne bo kámen ostál na kámnu!

Jernej: Ne bom prošil in ne bom jókal. Mója pravíce je bóžja pravíce! Kar je sám ustanóvil, ne bó razdíral. Kar je go-vóřil, ne bó tajíl. Dolžník je mój! Ne klečím - stojím pred njím in těrjam!

A — ženska: Takó bodo govorili vsi tísti, ki so marširali po blátini césti. Takó bodo govorili vsi, ki so korákali v nesmiselno smrt.

B — ženska: Ampak, brátje, jè smrt, ki je vstajénje v življénje! Enkrat se národ rodi — umréti ne móre! Hóče živéti! Zdesétkan, a potisočérjen. Zmrcvárjen, a véndar néuničljiv gre svóji odrešítvi napróti.

A — ženska: Napróti vélikemu cflju, ki ga je Ivan Cankar napovédal že dávno pred usódnim trenútkom:

B — ženska: **SVÓJI SVOBÓDI NAPRÓTI!**

ZBOR: Jáz, brátje, pa vé m za domovíno! In mi vsi jo slútimo. Kár so nam sfloma vzéli, za kár so, nas ogoljufáli in opeháрили, bomo dobili povrnjeno in popláčano s stotérimi obréstmi!

ZBOR: Náša domovína je bój in prihódnost. TÁ domovína je vrédna nájboljše krvi in nájzlahtnejšega življénja. Iz múke, trpljénja in súženjstva neštétih milijónov bo vzrásla náša domovína: vsá ta lépa zémlja z vsém svójim neizmérnim bogástvom.

Ženska: Tedàj bódo le še grenák in grd spomín té gospódske domovíne —

ZBOR: — na súženjstvu zidane, s krvjó in solzámi gnojéne. Sramóta človeštvu, zasméh pravíci!

Moški: Jáz vérujem v družíno svobódnih národov! Jáz vérujem, da bo iz té brézprimérne izkúsnje izšlo prerójeno človeštvo! Bil bi hinávec in lažnívec, če bi se imenoval socialísta, pa bi v globočni svóje dúše ne véroval v svóje ideále!

ZBOR: Nič se ne bójmo! Nič se ne strášimo dnévnega trpljénja! Ne zakrívajmo očí pred grozótami čása! Pogúmno jim gléjmo v líce!

Moški: Nè samó človek, nè samó národ —

ZBOR: — túdi človeštvo se bo vzdígnilo iz močvirja. **OČIŠČENO in POMLAJENO!**

V TÓ VÉRUJEMO! V TÓ ZAÚPAMO!

Drago Vidmar: Partizanska izvidnica — linorez 1944

Ivan Cankar na Vršiču leta 1912

Besedilo je vzeto iz naslednjih Cankarjevih del:

Kurent

Hlapec Jernej in njegova pravica

Lepa naša domovina

Očiščenje in pomlajenje

Uvod in vezni stavki: sestavljaalec.

Ločila so marsikje drugačna od pisateljevih
Prirejena so govorjeni besedi.

VSTAJA NA GORENJSKEM IN PRVE PARTIZANSKE ENOTE IMENOVANE PO IVANU CANKARJU

Prav nič ni čudnega, nasprotno, nekaj logičnega in samo po sebi razumljivega je bilo, da so že naše prve partizanske enote videle simbole našega narodnoosvobodilnega boja v delih velikih domačih umetnikov, domoljubov, humanistov in vizionarjev, kot so bili Fran Levstik, France Prešeren, Srečko Kosovel, Simon Gregorčič, predvsem pa Ivan Cankar, ki je bil rojen 10. maja 1876, umrl pa 11. decembra 1918.

Na Gorenjskem je že začetek vstaje vezan na ime Ivana Cankarja. Prva enota s Cankarjevim imenom, je bila jeseniška četa, ustanovljena konec julija 1941.

V resnici pa je prvič Cankarjevo ime dobila že četa Slovencev-prostovoljcev v Španiji med obrambo republike 1937. leta. Pobudnik tega je bil jeseniški borec Jože Gregorčič, poznejši heroj NOB. In prav on je bil poleti 1941. leta spet pobudnik nove take čete, ki je nastala v pogojih nemške okupacije nad Jesenicami.

Ivan Cankar je dal ime tudi gorenjskemu partizanskemu bataljonu, ki je bil 5. avgusta 1941 osnovan na Jelovici. Njegov komandant je postal sam Jože Gregorčič. Ta bataljon je pozimi izbojeval tudi slavno dražgoško bitko.

Enota z imenom Ivana Cankarja je bila novembra 1941. leta osnovana tudi v daljni Srbiji, v Užicah. To omenjamo zaradi tega, ker so bili v njej tudi nekateri izgnani Gorenjci, Albin Pibernik z Jesenic pa je postal njen poveljnik.

Ime Ivana Cankarja je dobila tudi ena prvih slovenskih partizanskih brigad, ki je bila osnovana 16. oz. 17. septembra 1942 na Dolenjskem.

Vse te enote so bile v glavnem sestavljene iz delavcev-proletarcev. Zdaj, v pogojih trde okupacije, se je dobesedno začel tisti zgodovinski proces, tisti boj, ki ga je Ivan Cankar prerokoval delavcem že pred prvo svetovno vojno z besedami »TA ROKA BO KOVALA SVET...«

In ga je kovala. Noč in dan — in ga še kuje...

Zato ob 100-letnici velikega Ivana Cankarja pišemo tudi pričujoče besede. Naslovljene so na zgodovinska in prelomna dejanja in dogajanja.

Na isti dan 28. julija 1941 — sta se na Gorenjskem pripetila dva pomembna, da ne rečem usodna dogodka. Tega dne je bila na Mežaklji ustanovljena Cankarjeva ali jeseniška četa, ki je nastala iz prvih partizanskih skupin, predvsem jeseniških proletarcev.

Kot odgovor na prve partizanske akcije pa je med drugim sledil razglas načelnika civilne uprave na Bledu zloglasnega Kutschere o uvedbi policijske ure, med katerim pravi:

— Na zasedenem ozemlju je do nadaljnega prepovedano zapustiti hišo od 22. ure zvečer do 4. ure zjutraj. Kdor bo v tem času zaloten zunaj hiše in se na poziv varnostnih organov ne ustavi, bo takoj ustreljen...

Ta razglas so razbobnali po vsej pokrajini, medtem ko je partizanska četa nastajala povsem tajno. Na Mežakljo je prišla skupina, ki se je pod vodstvom Polde Strazišarja dotlej zadrževala na Njivicah nad Koroško Belo. Z Mirce nad Jesenicami je svoje fante in može pripeljal Stane Bokal, s skupino z Obrance pa se je ostalim pridružil Jože Finžgar. Tako je te skupine vodil in povezoval v četo Jože Gregorčič, ki je bil tedaj na čelu vojr. revolu-

cionarnega komiteja za jeseniško okrožje. Za komandirja čete je bil postavljen Polde Strazišar, za politkomisarja pa France Potočnik, španski borec.

Vsi ti so padli že v prvem letu bojev, poleg njih pa skoraj vsi pripadniki te prve Cankarjeve čete, ki je ob nastanku štela okoli štirideset mož.

Zanimivo pa je, da kljub ranemu datumu vstaje, ta enota ni bila prva vojaška skupina z imenom pisatelja Ivana Cankarja. Prva četa slovenskih borcev s Cankarjevim imenom ni nastala na domačih tleh, temveč na tleh vroče Španije 1937. leta, in sicer 14. novembra, v dneh hudih vojev za obrambo španske republike. A to je bilo prav isto kakor boj doma, kajti poraz fašističnih falangistov bi bil nemara zadal odločen udarec fašizmu v Evropi na sploh.

Pri ustanavljanju Cankarjeve čete v Španiji, ki so jo sestavili v mestu Tamarite, je bil med najbolj agilnimi propagandisti in soustanovitelji tudi Jože Gregorčič, tedaj politični komisar bataljona Dimitrov. V četi je bilo ob ustanovitvi 95 mož. Toda kljub slovenski večini in imenu velikega in naprednega slovenskega pisatelja, so bili v njej tudi pripadniki srbske, bolgarske in finske narodnosti. Vendar je vse povezovala ista misel in pisateljeve ideje.

Cankarjeva četa je postala druga četa bataljona Djuro Djaković, ki je bil v sestavi 129. internacionalne brigade. Pri ustanovitvi je bil navzoč tudi Božidar Maslarić, predstavnik CK KPJ; ta je ob tej priložnosti sregovoril tudi nekaj spodbudnih besed. Četni poveljnik je postal Paragvajec Louis Fagundo, politkomisar pa belokranjski rojak Jurij Matešič. Borci so bili v glavnem rudarji, tovarniški delavci, študentje in nekaj drugih, vsi predani proletarci. Kmalu po ustanovitvi je četa prejela več pozdravov iz domovine in predvsem od izseljencev. Protifašistično društvo žena iz Pas de Calaisa je četi podarilo celó zastavo.

Pozneje je prišel v četo tudi Dušan Kveder in bil med številnimi drugimi potem tudi ranjen. To se je zgodilo v začetku aprila 1938, ko so doživeli hude boje in so fašistična letala zmetala na republikanske položaje velike tovore bomb. Precej borcev in vodnikov je bilo ubitih in ranjenih. Prišli so novi tovariši. In tako je eden izmed novih vodnikov v Cankarjevi četi postal tudi Danilo Lekić, poznejši general NOV.

Borci Cankarjeve čete so se nedaleč od Saragoze srečali tudi z deli bataljona Dimitrov, kjer je bil tedaj eden izmed vodnikov tudi France Rozman, poznejši komandant slovenske partizanske vojske.

Vrstil se je boj za bojem in žrtve so bile velike, kajti fašisti so bili tedaj zelo močni. Izmed 95 borcev, kolikor jih je bilo pri ustanovitvi čete, jih je padlo 23, medtem ko je bilo 35 ranjenih. Slovencev je bilo v Cankarjevi četi okoli 30 in dve tretjini od teh jih je padlo in bilo ranjenih.

Zato ni bilo čudno, da je bila ustanovitev Cankarjeve čete na Mežaklji za Jožeta Gregorčiča, ki je bil tudi v Španiji med ustanovitelji Cankarjeve čete, le nadaljevanje revolucionarne, internacionalne in tudi kulturne tradicije. In tudi v spomin na španske borce in boje.

Tudi socialni sestav jeseniških Cankarjevcv je bil tako ali še bolj delavski kakor tisti v Španiji. In predvsem — isti je bil sovražnik, enaki so bili cilji in nameni. Jože Gregorčič, ki je to četo ustanovil, ni bil le

vojak, temveč že zdavnaj prej znan športnik, predvsem pa zavzet kulturni delavec, pevec, igralec in režiser, kar je tudi v Španiji razvijal na vsakem koraku, zlasti v francoskih taboriščih po koncu vojne v Španiji. Zato je bil živa vez med dogodki v Španiji in Jugoslaviji, ki so bili obeleženi z boji proti fašizmu, največjemu sovražniku vsega človeštva. Prav Jože Gregorčič je bil tisti, ki je tudi v francoskem taborišču poleg Marksa, Garibaldija in nekaterih drugih kipov, zmodeliral tudi kip Ivana Cankarja. Naredil ga je v nadnaravni velikosti, takega, ki je dvigal upe na končno zmago.

Cankarjeva četa na Mežaklji je med prvimi, če ne prva na Slovenskem, doživela spopad z Nemci, in sicer 1. avgusta 1941. Prejšnji večer je večji del čete odšel minirati mostove v Moste pri Žirovnici. S tem je močno narastel ugled partizanov. In ko so se borci vračali na Mežakljo, so med počitkom zaslišali oddaljeno streljanje.

Prihajalo je iz smeri njihovega taborišča, ki je bilo urejeno tako, da je vsak vod — bili so trije — bival zase, vendar bi se v primeru potrebe naglo razvili v obrambno linijo.

Medtem je en sam vod, ki je ostal na Mežaklji in je štel le nekaj več ljudi kakor nemška desetina, bil trd boj, ki je grozil, da jih bo pobral. Dva borca — Ferdo Koren in Viktor Arzenšek — sta bila zaradi radijskega sprejemnika, ki sta ga hotela rešiti, odtrgana od ostalih. Sama so dobili Nemci — napadali so deli 181. policijskega bataljona — in ju ubili.

Tovariši so se morali umakniti in policisti so prišli v taborišče. Lotili so se ga z vso uničevalno vnelo. Tedaj pa so med streljanjem, ki se je vnovič vnelo v bližini, mimo pritekli prvi umikajoči se »kameradi«. Ko so opazili, kaj se godi, so jo za njimi ubrali tudi drugi.

Kaj se je zgodilo?

Dva voda, ki sta se vračala z nočne akcije, sta v diru prišla na pomoč tovarišem in napadla policiste od zadaj. To se je zgodilo z izredno naglico, kakršne smo vajeni le v filmih. Nemce je tako presenetilo, da so se spustili v beg. Nemci so bili prepričani, da bodo večino pobili, le nekaj — tako je bilo navodilo — pa zaradi zasliševanja ujeli živih, so v resnici doživeli poraz, čeprav so se lotili maloštevilnih in v boju še neizkušenih partizanov.

Padla sta tudi prva dva gorenjska partizana, kar je tovariše močno prizadelo. To je hkrati dokazovalo, da bo boj trd in verjetno dolgotrajen. Vendar jih je Gregorčič znal opogumiti, nato pa jih je prek Radovne in Pokljake popeljal na Jelovico.

Medtem, ko je prvi večji spopad Cankarjeve čete odmeval po vsej Gorenjski in tudi dalj, je ta enota že prišla na Jelovico. To ni bilo slučajno, kajti poveljstvo gorenjskih partizanov je predvidevalo široko vstajo, povezano z velikim podvigom, ki je tedaj sicer presegal dane možnosti, a je bil glede na dogajanje v pokrajini zelo razumljiv.

Vse, kar bi se tiste dni dvignilo, in vsi, ki bi tedaj nosili orožje, bi v noči med 5. in 6. avgustom 1941 napadli graščino v Begunjah, kjer je že takrat trpelo čez 300 zapornikov, predvsem političnih jetnikov. Tja naj bi prišli z obeh strani Save: z Jelovice in s Karavank. Toda kljub pazljivosti so

(Nadaljevanje na 10. strani)

govorice o teh namerah prišle na ušesa Nemcem. Ti so takoj ukrenili vse potrebno, da bi to preprečili. Padli so prvi partizani pod Storžičem, razbit je bil kranjsko-tržiški bataljon na Dobrči, jelovski partizani pa so naleteli na zasede ob Savi.

V ta namen sta se 5. avgusta 1941 na Jelovici združili jelovška četa Ilije Gregoriča in jeseniška ali Cankarjeva. Tako je na Vodiški planini, kjer danes stoji velik in lep dom borcev, ob navzočnosti Staneta Zagarja, voditelja gorenjskih partizanov in člana glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, bila sestavljena nova, večja enota – Cankarjev bataljon. Tudi v tem primeru imenovanje enote po velikem, naprednem in revolucionarnem pisatelju ni bilo zgolj simbolično. V Cankarjevem bataljonu je bilo veliko hlapcev Jernejev, ki so bili pripravljene narediti korak dalje in spreminjati svet po svoji podobi, ki so bili pripravljene za to, da si bo »narod pisal sodbo sam«, tudi umreti. To so nedvoumno povedali tudi v prisegi, ki so jo ta dan prvič v teh okoliščinah ponavljali za Stanetom Zagarjem. To je bilo prvoborcem kovinarskih Jesenic, proletarskega Kranja in okolice treba tudi verjeti, kajti večina njih je bila prekaljena že v predaprilskih bojih proti raznim izkoriščevalcem.

Tudi vsebina partizanske prisega, ki je sredi gozdov svečano zvenela, spominja na marsikatero Cankarjevo misli:

»Borim se za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, za bratstvo in mir med narodi in med ljudmi, za srečnejšo bodočnost delovnega ljudstva... ne bom odložil orožja do popolne zmage nad fašističnimi okupatorji, in bom, če bo potrebno, žrtvoval tudi svoje življenje.«

Dandanes enota, ki šteje 65 mož, kolikor je ob svojem nastanku štel Cankarjev bataljon, ni še niti četa, vendar so se tovariši ob enem mitraljezu in šestintridesetih (različnih) puškah imeli za močne. Predvsem pa močne zato, ker so zaupali v začeto pot zaradi ciljev in v ljudi, kakršni so jih vodili. Komandant bataljona je postal Jože Gregorčič, politični komisar pa Ivan Bertonec.

Enota se je naglo pripravljala tako v vojaškem kot v političnem in kulturnem pogledu, kot bi vedela, da jih bodo že čez tri dni Nemci napadli. Očitno so bili trn v peti okupatorju, ki je v dolini že streljal prve talce. Sredi jelovških gozdov se je razžarjala jeza proti nasilnežem, hkrati pa je borce družilo čustvo ljubezni do domovine, do svojcev, do pravičnosti in miru. Vsebinsko jim je dajala marsikatera Cankarjeva misel, ki so jih številni med njimi znali na pamet, krepile so jih nove, a že znane revolucionarne pesmi, ki so se pritajeno zlivale iz njihovih prsi. Največ in najlepše je prepeval »Španec« Jože Gregorčič, komandant in tenorist, ki je bil tudi pri tem med prvimi.

Med različne misli so se vrivala tudi poročila izpod Storžiča, kjer je 5. avgusta padlo prvih osem partizanov, med tem, ko so imeli cankarjevci 1. avgusta na Mežaklji dva mrtva. Patrulje so tipale okoli taborišča, da ne bi bili presenečeni, kajti vedeli so, da Nemci tišče za njimi.

Navsezgodaj, 8. avgusta so se jim Nemci res približali. Opazili so jih zadosti zgodaj. Bataljon bi se bil pred očitno nemško premočjo zlahka umaknil, toda tega ni storil. Komandant Gregorčič je naglo razporedil borce po hribčku Kotliču – danes Partizanski vrh – in ob tej odločnosti so se tudi drugi, ki so doživljali ognjeni krst, naglo otresli morečih misli.

Začel se je prvi večji spopad z nemško policijo (deli 181. polic. bat.) na Gorenjskem. Slabo oboroženi cankarjevci z eno strojnico so se upirali nekajkrat številčno močnejšim Nemcem, ki so imeli večje število »šarcev«, še veliko več pa brzostrelk. Boj se je zavlekel, vendar so Nemci

Ive Šubic: Zaseda – linorez 1957

končno partizanske položaje stisnili tako, da je bil potreben umik, sicer bi vsi padli.

Tega dne so nemške policijske sile hajkale tudi na Pokljuki in Mežaklji, kjer so ubili dva drvarja, misleč, da sta »bandita«, našli pa so tudi padla Korena in Arzenška.

Na Jelovici so padli trije partizani: Alojz Žvan, Andrej Komar, in Pavle Koren – sami delavci, na nemški strani pa je padel policist, eden pa je bil ranjen.

To je bil ognjeni krst druge Cankarjeve enote – bataljona, to je bil dotlej najbolj zagrizen spopad s sovražnikom v slovenskih gozdovih.

Kljub žrtvam se je pokazalo, da so tudi Nemci ranljivi. V svojem zaletu in domišljavosti niso mogli verjeti, da se bo zgodilo kaj takega. Svoje začudenje je izrazil SS-Sturmabführer Strathmann iz Celovca, ki je poveljeval bataljonu SS. Ta je takoj za tem poročal v Himmlerjev glavni stan v Berlin:

»Česanje težko prehodnega terena, ki ima premer 70 km, je bilo izredno težko in ni imelo zaželenega uspeha«. (T. Ferenc). Poveljnik orožniškega okrožja Daxböck iz Radovljice pa 19. avgusta 1941 med drugim poroča:

»... 8. VIII. smo pritegnili in borbo policijski bataljon, oddelek vojske, SS-oddelek in oddelek letalstva... na področju Jelovice je prišlo do oboroženega spopada...«

Poglavitni uspeh tega spopada pa je bilo povečano zaupanje v svoje lastne sile

in svoje orožje ter v vero ljudi, v katerih je začetek oborožene vstaje vse bolj prižgal plamene upanja na osvoboditev, in sicer s svojimi lastnimi silami, z žrtvami in predvsem – z oboroženim bojem. In to na pragu Hitlerjevega »nepremagljivega« rajha! Gorenjski proletarci so visoko povzdignili duha in prerokovanja pisatelja in politika, ki jim je posodil svoje ime. Cankarjevci so se ponovno zapisali v zgodovino – in jo tudi pisali!

Uspehi vstaje so bili očitni, kajti kaj takega okupator ni pričakoval. Vendar je trezna presoja pokazala tudi slabosti in potrebo po prilagajanju okupatorjevi taktiki. Tudi na nemški strani niso več podcenjevali začete upora slovenskih partizanov. Naglo in na moč so pritiskali za njimi in so pri tem uporabljali vse načine. Pri tem so jim največ pomagali domači hlapci, ki jih ni težko najti v vsakem ljudstvu. Posebno še ob moči, s kakršno so nastopili Nemci na Gorenjskem.

Kljub navedenim nemškim poročilom je na Jelovici zagrozila nevarnost, da bodo žrtve še večje. Če bi bili vztrajali v taktiki, da se bo bataljon združeno gibal po gozdovih, bi bilo to za Nemce sila ugodno. S svojo premočjo bi ga bili prej ali slej zalotili in zgrabili na kakem ugodnem kraju ter ga ali uničili ali pa prav gotovo razbili.

Če so se pred dnevi združili zato, da bi se spustili v obsežnejše akcije, so zdaj ugotovili, da je bolje, če se spet razdele po četah in se razidejo na več področij. Zato ne bodo tako ranljivi, nevarnost pred razbitjem in uničenjem bo manjša, ljudje in okupatorji pa jih bodo čutili na širšem področju.

Tako je Cankarjeva četa spet odšla v okolico Jesenic, razdeljena celo na skupine, medtem ko je četa Ilije Gregoriča ostala na Jelovici.

Ti meseci — od začetka avgusta do jeseni 1941 — so bili za gorenjske partizane hudi časi preizkušenj in tveganj. Nemci so storili vse, da bi jih uničili. Pri tem so imeli tudi nekaj uspehov, posebno še ker so zasledovanju partizanov pridružili še nezasišano nasilje nad ljudmi v dolini. Vendar Cankarjevci niso klonili: opravljali so manjše akcije, vznemirjali okupatorja, kaznovali vrsto domačih izprijencev — njihovih hlapcev — ter nabirali izkušnje in utrjevali svoje sicer še maloštevilne, toda visoko kakovostne vrste. Spoznavali so tudi, da bo vojna dolgotrajnejša, kakor je kazalo spočetka.

A vseskozi je bilo prisotno Cankarjevo ime, njegove misli, njegov duh.

— — —

Prišla je jesen 1941.

Cankarjeva četa, ki je v okolici Jesenic delovala po skupinah, po potrebi pa tudi združena, je bila sredi oktobra 1941 spet poklicana na Jelovico oziroma na Mohor, kjer se je spet združila s četo Ilije Gregoriča. Med njenim pohodom prek Jelovice je 22. oktobra 1941 padlo do kolen snega, ki v hribih ni več skopnel. To je napovedovalo zelo hudo in zgodnjo zimo, kar se je tudi uresničilo. Zato je bilo nadaljnje prebijanje prek hribov združeno z dodatnimi napori in nevarnostmi.

Težave, ki jih je prinesla zgodnja zima, je potem moral premagovati ves na novo zbrani Cankarjev bataljon, ki je imel še isto poveljstvo, le v četnih vodstvih so bile neke spremembe.

Ne bomo posebej opisovali dejanj cankarjevcev ob ponovnem snidenju, poudariti je treba le, da je vodstvo vstaje neprestano iskalo najboljši način boja proti izkušnemu in močnemu sovražniku in prilagajalo taktiko svojim silam in razvoju primerno.

Potem so se zvrstila številna dejanja:

11. novembra je v veliko in drzno akcijo kar z dvema kamionoma zaplenil v Zapužah in Dupljah 80 vreč moke ter okoli 200 kg masti, kar so prepeljali skozi zastraženi Kranj na desni breg Save. Pojavilo se je namreč vprašanje prehrane, ki je bilo spričo naraščanja enote in bližajoče se zime vsak dan bolj pereče.

18. novembra so cankarjevci požgali v Praprotnem v Selški dolini cestni most:

— čeravno je 13. novembra v imenu izdajalske jugoslovanske vlade govoril po londonskem radiu dr. Alojz Kuhar in pozival Slovence k pasivnosti z geslom »da še ni čas« in je »škoda nepotrebnih žrtev«, cankarjevci niso mirovali. 19. novembra so se lotili nemških telefonistov in policistov v Češnjici v Selški dolini;

— 24. novembra so cankarjevci prišli v Škofjo Loko in s pomočjo aktivistov odnesli iz pletilnice vso zalogo volnenih izdelkov. V hudi zimi so jim prišli zelo prav;

— za 1. december 1941 — ob dnevu ustanovitve bivše Jugoslavije, je Cankarjev bataljon obsodil in kaznoval sedem izdajalcev, kar je zelo razburilo njihove gospodarje;

— 9. decembra so se cankarjevci spopadli z nemškimi oddelki pod zasneženim Mohorjem v Selški dolini in se odpravili v Poljansko dolino široki zimski mobilizaciji nasproti;

— v začetku decembra 1941 je vodstvo upora na Gorenjskem sklenilo, da dvigne

množično vstajo. V ta namen je tudi v okolico Jesenic in Bleda ter Bohinj poslalo dvanajst tovarišev; k uporu je treba dvigniti predvsem obe dolini Sore, Bohinj z blejsko okolico ter Jesenice in njeno bližino; to je treba storiti zaradi splošnega okupatorskega nasilja, streljanja talcev, razpoloženja ljudi, predvsem pa, da bi preprečili priključitev Gorenjske k rajhu in preseleljevanje slovenskih ljudi. Hkrati bi vezali okupatorjeve sile, da ne bi mogle proti jugu;

— 12. decembra so cankarjevci, kot bi s tem hoteli počastiti 25-letnico Cankarjeve smrti, v Rovtah pod Blegošem izvojevali dotlej najpomembnejšo zmago nad okupatorjem na Slovenskem: uničili so 45 policistov 181. policijskega polka. Ob tej priložnosti so se tudi dobro oborožili;

— Od srede decembra skozi ves teden dni se množično in prostovoljno v blejsko-bohinjskem kotu, v okolici Jesenic in Gornjesavske doline, še močneje pa v Poljanski dolini, kjer je prisotna glavnina cankarjevcev — okoli sedemdeset mož, pridružuje partizanom novi uporniki;

— 19. decembra so cankarjevci vdrli v orožniško postajo v Poljanah;

— 21. decembra je skupina cankarjevcev vdrla v škofjeloške zapore s prevaro in osvobodila nekaj aktivistov;

— med 24. in 27. decembrom pa cankarjevci bijejo hude boje na Valterskem in Kovskem vrhu ter na Pasji ravni v Poljanski dolini; v teh bojih je sicer padlo nekaj borcev, a neprimerno več Nemcev, čez 60.

Nemško poveljstvo je nad akcijami cankarjevcev osuplo in v vse to se vmešavajo najvišji policijski vrhovi iz Berlina. Da so bili s tem nemški načrti preprečeni, govori dosti dokumentov.

Izvršni odbor OF je za vsa ta dejanja v znak priznanja konec decembra 1941 odlikoval Cankarjev bataljon s slovensko partizansko zastavo, tako kakor je pred njim oktobra kamniški bataljon.

Tako je ves december, prav v mesecu Cankarjeve smrti pred petindvajsetimi leti, ta enota hitela od uspeha k uspehu.

— — —

Cankarjevci je tudi v decembrski vstaji njen kvas, njeno jedro in čeravno je večina upornikov, ki se jim je pridružila v tem času, spet odtekala domov, v doline in tudi v zapore, je Cankarjev bataljon ostal trdna enota.

Kljub svoji moči — zdaj je štel okoli 200 mož — se je njegovo vodstvo odločilo za umik iz Poljanske doline, kamor je sovražnik dovažal nove enote. Natanko na novega leta dan 1942 so se cankarjevci ustavili v znamenitih Dražgošah, v vasi na južnih obronkih Jelovice, ki se steguje proti Selški dolini.

Ob tej priložnosti ne bomo opisovali »Dražgoško republiko«, ljudi in njihove odločitve, da se bodo v primeru napada tam branili niti ne bomo prikazovali tako velikega boja in njegove dinamike, ki je zaprla sapo celo nemškemu generalom in z Dražgošami prižgal visok plamen upora pod samimi Alpami. Opozorili bomo samo na nekaj dejstev:

V tridnevni ostrih in zimskih dražgoških bojih od 9. do 12. januarja 1942 je vstaja na Gorenjskem v najhujših okoliščinah dosegla višek;

Dražgoški boji Cankarjevega bataljona so bili dotlej najboljše spopad z okupatorjem na Slovenskem.

Tudi najbolj kritičen zgodovinar bo moral priznati, da je bil to legendaren in izjemen boj, saj je dvestoglavni Cankarjev bataljon napadalo najmanj 2500 policistov, prav gotovo pa je bilo pri napadu tudi nekaj pehote in žandarmarije. Se pravi — več kot desetkratna premoč ter premoč v opremljenosti in oborožitvi.

Ne glede na trpljenje, žrtve in strah vaščanov so bile izgube cankarjevcev minimalne. Vse tri dni boj je padlo le osem borcev, približno toliko pa je bilo ranjenih, medtem ko je — po skromnih cenitvah — padlo najmanj desetkrat več sovražnikov, več kot toliko pa je bilo ranjenih. Dokončnih ugotovitev o žrtvah med Nemci dotlej še ni, vendar jih je v enem samem dnevu padlo več kot je padlo cankarjevcev vse dni.

Partizani so se takrat prvič oprijeli taktike frontalnega bojevanja, kar pa ni veljalo za vse dni. Vsak dan sproti so ocenjevali in določali nadaljnji način obrambe. Po uspehih sodeč, ni težko sklepati, da so delali prav, kajti dokončno je bila zlomljena propaganda o nepremagljivosti nemške armade, posebno še elitnih policijskih sil, ki sta jih neposredno vodila kar dva general-lajtnanta — Rösener in Schreyer, polkovnik, dva podpolkovnika in drugi ter je o tem zelo skrbelo celo Himmlerja in Hitlerja.

Cankarjev bataljon je po teh bojih dejansko ostal cel, čeravno se je zaradi premočnosti in hude zime moral potem razdeliti na več skupin. S tem so veliki okupatorjevi napori doživeli nepopisen neuspeh, kajti nosilec upora, oborožena pest gorenjskega ljudstva in iskra netilka ponovnih bojev, je še vedno ostala.

Policija je sicer planila po udeležencih upora in po vseh, ki so jih kakorkoli dolžili podpiranja partizanov, vendar si okupatorski vrhovi niso več upali tvegati množičnega preseljevanja, da ne bi s tem še bolj razplamteli odpora proti sebi. Poslej so izseljevali le še svojce posameznih partizanov.

Največji uspeh teh bojev pa je bila nedoločna odločitev o priključitvi k rajhu. Dražgoške hiše — 83. — so sicer zgorele in bile zravnane z zemljo, Nemci so potolkli in uničili 41 vaščanov, večino drugih pa odpeljali in razgnali, vendar so prav ti dogodki zadali skrb najvišjim voditeljem rajha vse od gauleiterja dr. Rainerja pa do raznih ministrov v Berlinu.

Nemci so svoj poraz v Dražgošah skrivali na vse kriplje. Šele pozneje so v svoj umazani Karawanken Botte na neopaznem mestu na kratko zapisali, da so »enote Wehrmachta zasledile ostanke bivše jugoslovanske vojske in jih v tridnevni bojih okoli Dražgoš uničile«. Dvojna laž v enem stavku — čeprav je treba priznati, da je bil nemški vojaški in policijski mehanizem tedaj resnično zastrašujoč.

Naj za konec teh ocen navedemo kratko, a pomembno izjavo nemškega polkovnika, ki jo je izgovoril v gostilni pod Dražgošami, kjer je imel sedež:

»...Njihov komandant zasluži najvišje odlikovanje in pohvalo, vendar pa bi mu z veseljem s hrbta rezal jermena!«

Cankarjev bataljon je z dražgoškimi boji in s svojo razdelitvijo po zasneženi in s številnimi nemškimi oporišči prepreženi Gorenjski končal prvo obdobje vstaje, bogato trdih bojev in zmag, a tudi bolečih izgub in hkrati dragocenih izkušenj.

Vstaja ni bila zadušena, če pa pomislimo na okupatorjevo moč in nasilje je prav čudno, da se to ni zgodilo. Prav v tem je veličina tega boja.

Del cankarjevcev je še pozimi prišel tudi poč Stol v Karavanke. Tu se je združil s tamkajšnjo skupino in iz tega je pomladi nastala nova Cankarjeva četa. S prilivom novih borcev je bil nad Valvasorjevim domom pod Stolom dne 20. junija 1942 ustanovljen — zdaj že drugič — nov Cankarjev bataljon in je deloval in obstajal do decembra 1942.

— — —

V 1941. letu je bila ustanovljena še ena partizanska četa Cankarjevega imena. To

(Nadaljevanje na 12. strani)

se je zgodilo v daljni Srbiji potem, ko je bilo septembra osvobojeno Užice in je zažvela »Užiška republika«. Sestavili so jo Slovenci – izgnanci, ki so poletni začeli vstopati v prvo požesko četo in druge srb-ske partiznaske enote. Med njimi je bil tudi jeseniški kovinar-komunist Albin Pibernik z ženo Julko (partizansko ime Anica) ter enajstletnim sinom Albinom – partizančkom Korčaginom.

Pot in boji te čete so bili zelo ogorčeni, vendar bomo tu omenili samo nekaj poglobitvenih dogodkov njene zgodovine.

Zbiranje borcev te čete se je odvijalo prav v času, ko so Nemci z množičnim streljanjem prebivalstva v Srbiji, predvsem v Kragujevcu, Šabcu, Kraljevu hoteli v krvi zaustaviti na široko razmahnjeno upor. Nemškim divizijam so pomagali tudi že izdajalski četniki Draže Mihajlovića in kvilingi različnih barv. V boju proti njim so bili v raznih partizanskih enotah tudi Slovenci. Le te so na pobdubo Edvarda Kardelja in Ivana Mačka začeli zbirati v samostojno enoto Albin Pibernik, Oskar Šavli, Pavle Žavcar, Milenko Šober in še nekateri izgnani Slovenci. To se je začelo v oktobru. Med tem so sodelovali v bojih med tako imenovano prvo sovražnikovo ofenzivo tudi proti četnikom Draže Mihajlovića, ki so v začetku novembra 1941 že javno prelomili sporazum med njimi in Titom, ki je bil sklenjen v Brajićih 26. okt. 1941. Borci slovenske čete v snovanju so med obrambo osvobojenega ozemlja tedaj pregnali četnike severno od Užic in spet vzpostavili zvezo z valjevsko fronto.

Tako so se slovenski borci skupno s srb-skimi tolkli proti skupnemu sovražniku tudi pri Kraljevu, pri Gornjem Milanovcu, pri Čačku in drugod. Bratstvo in enotnost je bila tu praktična, na položajih in v skupno preliti krvi, kajti padel je tudi marsikateri Slovenec.

Ko so se borci vrnili z bojov pri Užicah, je bila ob prisotnosti E. Kardelja in I. Mačka v Užicah verjetno 5. novembra 1941, končno ustanovljena slovenska partizanska četa v Srbiji, ki je dobila ime po pisatelju Ivanu Cankarju. Štela je spočetka 25 kasneje čez 50 borcev, med njimi tri ženske. To so bile: Pibernikova, Dolharjeva in Majcnova. Najmlajši borec in s tem tudi najmlajši partizan »Užiške republike«, je postal 11-letni Albin Pibernik.

Za komandirja je bil imenovan njegov oče Albin, za politkomisarja profesor-komunist Oskar Šavli (ki je bil pozneje na Gorenjskem poznan pod imenom Jakob), za partijsko delo je bila postavljena Julka Pibernik-Anica, kar je za njo prevzel inž. Pavle Žavcar, razdeljena pa je bila na dva voda. Četa se je potem udeleževala vseh bojov pri obrambi »Užiške republike«.

Spomini na Cankarjevo četo so med Užičani ostali nadvse živi in še danes njeni borci uživajo veliko čast in ugled. Njena borbena slava je bila splošno znana. V osvobojenih Užicah, kjer je bil tudi vrhovni štab s Titom, je noč in dan delovala tovarna orožja, a na vseh koncih je bilo slišati tudi borbene in narodne pesmi. A Cankarjeva četa Slovencev je slovela tudi po prepevanju. Kadar so njeni borci zapeli, so bili prebivalci enotnega mnjenja, da izmed vseh najlepše prepevajo Slovenci. In ko so korakali skozi mesto, so jih vedno spremljali otroci, mali Albinček Pibernik pa je bil še posebej deležen pozornosti.

In ko je prišlo do odločilnih bojov pri umiku iz Srbije, je slovenska četa Ivana Cankarja izgubila več borcev. V teh bojih je velika večina partizanov branila položaje daleč od Užic, Cankarjeva četa pa je bila prav tedaj v mestu. In ta četa je tedaj odigrala veliko vlogo v boju proti dvajset in tridesetkrat močnejšemu napadalcu. Zato Užičani nikoli ne bodo pozabili slovenskih borcev. Na svojih položajih so pognali v beg številne četnike...

Najhujši boji v Srbiji so se odvijali zadnje dni novembra 1941. Na umiku proti Sandžaku je bila med hudimi boji četa Ivana Cankarja razbita na več skupin. Le te so se postopoma spet zbrale. In v istem času, ko je Cankarjev bataljon na Gorenjskem dvigal ljudi v zimsko vstajo, so bili preostali borci Cankarjeve čete vključeni v sestav I. proletarske brigade, ki je bila ustanovljena 22. decembra 1941. Tedaj so sestavljali prvi vod V. šumadijskega bataljona, mali Albin pa je bil njihov najmanjši in najmlajši proletarec. Ko je Tito s spremstvom pregledoval novo enoto, I. proletarsko brigado, in ko jo je pozdravil in nagovoril, je ob svojem očetu, komandirju Albinu ter ob mami Julki stal tudi mali Albinček.

Takoj za tem so brigade čakali hudi boji in še hujše januarsko prebijanje prek visoko zasneženega in mrzlega Igmana. Albinova mama je tu ozebla in v Foči, do kamor so iz Užic hodili 47 zimskih in bor-

benih dni, je tudi podlegla. Oče Albin pa je bil prej ranjen. Na zadnji poti je Julko spremljal tudi vrhovni komandant Tito, ki je potem malega Albina vzel k sebi.

V Foči je bil preostanek slovenske čete razporejen v zaščitno četo vrhovnega štaba, Albin Pibernik pa je bil imenovan za politkomisarja te enote. In šele poleti, avgusta 1942 je preostanek čete Ivana Cankarja, ki je bila zdaj le še skupina desetih ljudi, odšel proti Sloveniji. To ji je bilo namenjeno že ob njeni ustanovitvi. Toda – kmalu po prihodu v Slovenijo, je komandir Albin Pibernik, ki je bil začasno s sinom vključen v Tomšičevo brigado, pri izpolnjevanju naloge padel. Mali, še ne dvanajstletni Albinček-Korčagin, je ostal sam.

Četa Ivana Cankarja, sestavljena iz Slovencev v Srbiji, je častno izpolnila svoje poslanstvo. S tem je tudi ona proslavila ime umetnika in borca, ki jim je dal ime.

ODLOMEK IZ ROMANA »RAZCESTJA«

1
Na idrijski gimnaziji sluga pravkar izobeša črno zastavo.

»Črna zastava, glej,« se začudi Slavko. »Je zopet umrl kak sošolec?« pogleda sošolec na Karla.

»Ne, ni!«

»Profesor?«

»Glej, glej, kaj res še ne veš? V Ljubljani je četrti čez eno ponoči umrl slovenski pisatelj Ivan Cankar.«

»Ivan Cankar?« Slavko ne more verjeti.

»Saj je bil še mlad. Šele dvainštirideset let mu je bilo.«

»Umril je! V 'Slovincu' je že njegova osmrtnica. Moj oče pravi, da so jo klerikalci, ki jim je bil Cankar vedno v želodcu, z veseljem objavili.«

»Ne morem verjeti! Ne morem verjeti! Moja mama ga je poznala. Celó govorila je z njim. Ni še tako dolgo. Bilo je spomladi. V Trstu. Pripovedovala mi je, da jo je vprašal po imenu. In ko mu je rekla, da je Štefi, je kar sam uganil, da je šivilja. Vse Štefice so šivilje,« je rekel. »Sam sem poznal neko Štefico! Šivilja je bila. Ubogo nesrečno dekle... Mama je mislila, da pomiluje njo. Vež, tudi moja mama ima za seboj trdo teško življenje. Sicer pa boš bral v moji nalogi. Pisal sem o njej...«

Tako pripoveduje Slavko, dokler ne pride do gosposke hiše, v kateri stanujejo skoro sami inženirji. Odpre jima Karlova mati, lepa, negovana gospa. Modre oči ima in zlate lase, pravo sonce v tej decembrski sivini.

»Le vstopita! Ti si torej Slavko? Priden fant si. Pravkar je o tebi pripovedoval gospod Andrej.«

»Gospod Andrej?« je Slavko ne razume.

»No, naš profesor slovenščine,« brz pojasnjuje Karl, ki mu ta profesor ni preveč pri srcu, čeprav je očetov prijatelj.

»Ne tako glasno, Karli! Tu je.«

»Tu?« se zdrzne Slavko.

»Ko bi vedel, bi raje ostala pri tebi,« je Karlu žal, da sta prišla.

Toda zdaj je že prepozno.

»Le naprej,« ju pokliče gospod, ki ga je Slavko poznal doslej samo na videz. Za spoznanje, morda za prst ali dva, je manjši od gospe. Plavolas je, vendar brez tistega bogatega zatega leska v laseh, kakršnega ima gospa. Tudi njegovi lasje so ravnji in počesani tako, da pokrivajo plešo. Drugače pa je prijazen in s svojim nasmehom, s katerim odzdravlja Slavku prav nič gosposki.

»Le spoprijateljita se,« gleda Slavka in sina.

Toda Slavko gleda bolj profesorja kakor rudarskega inženirja. Profesor je resen, mnogo bolj resen kakor v šoli.

»Hud udarec, moja fanta! Hud udarec za slovensko kulturo. Cankar, Cankar, moj vzornik v slovenski besedi in moj znanec je mrtev. Ne, ne! Še vedno ne morem verjeti. Še vedno ne. Ni še tako dolgo, ko sem bil pri njem na Rožniku! Še mi zveni v ušesih pogovor z njim, zdaj pa... zdaj je mrtev naš največji pisatelj, naš najpogumnejši pisatelj, pa je samo trinajst let starejši od mene. In kdo je kriv? Družba, domovina, ki pusti pisatelje hirati ob delu in lakoti, dokler se od neprestanega dela ne izčrpajo, prezgodaj ostare in umirajo mladi, vse premladi, z njimi pa gre bogastvo, ki bi ga še lahko dali svojemu ljudstvu, v grob. Če pomislim na Ketteja, če pomislim na Murna... In sedaj še Cankar, naš veliki Cankar... Fanta, ali se zavedata, da bo brez Cankarja naša podoba siromašnejša, podoba naše dobe, podoba našega vstajenja... Nastala bo vrzel, saj ni pisatelja, ki bi znal y svoje delo tako zelo vtisniti svoj

čas, kakor ga je znal naš Cankar... In ta čas je še vedno viharen, še vedno boleč, slovenska pravica še ni izterjana, še nas hočejo ogoljufati, saj je še vedno slišati — in to celo močnejše kot poprej — glas D'Annunzia, o katerem je Cankar že pred tremi leti, da, julija 1915 pisal, komaj dva meseca potem, ko je Italija napovedala vojno cesarstvu in s svojo napovedjo razbobnala zahteve po slovenskih primorskih pokrajinah, po Brdih, po Istri, po naših krajih. In ta D'Annunzio je že takrat bobnal s svojimi verzi in še vedno bobna, da so pokrajine in kraji, ki niso bili nikoli italijanski in ki so že več kakor tisoč let slovenski ali hrvaški, najbolj sveta tla matere Italije... O, Cankar je z vsó človeško pravico in pravičnostjo zapisal, da je ta pesnik nepesnik, ki ga je velik narod vzdignil na svoje rame, označil svetu poezijo tatvine; in narod, ta veliki narod mu je ploskal in mu še vedno ploska...«

In že profesor pripoveduje o tem pesniku nepesniku, kakor ga je pred tremi leti imenoval Cankar in ki je že pred tremi leti imel med italijansko javnostjo močnejši glas in večje ime kakor sam kralj.

»Gabriele D'Annunzio. Kralj ni bil več Vittorio Emanuele; pesnik je bil kralj. Njegova beseda je bila beseda narodova, njegov glas je bil italijanske zemlje glas. Najzlahtnejši sad je pričal o drevesu,« pripoveduje profesor s Cankarjevimi besedami o še vedno najbolj bučnem in v teh časih najbolj znanem italijanskem pesniku, čigar slava je bila že zdavnaj razbodbana po svetu. »Tudi Cankar ga je bral. Bral še kot študent, pa je občutil na dnu srca, strahoma čutil, kakor je sam rekel, da D'Annunzio ni pesnik. Njegova besedna spretnost morda zasluži občudovanje, toda sama besedna spretnost še ni poezija, kakor, žal, mislijo mnogi pesniki nepesniki. D'Annunzиеva poezija ne zasluži ljubezni, torej tistega plačila, ki je, kakor ja zapisal Cankar, plačilo, ki je umetniku prvo in nad vse. Sodnik, ki dela zgodovino in večnost je srce! Te Cankarjeve besede, fanta, si je vredno zapomniti. Zapomniti za vse življenje... Je to pesnik,« se profesor obrne k inženirju in h gospe, »je to pesnik, ki v debeli knjigi opljuva žensko, ki jo je sam zapeljal in ki mu je z brezprimerno nežnostjo svoje umetnosti ovila venec okrog pleše in, kakor pravi Cankar, bila po svoji duši in duhu, po lepoti in čednosti tako visoko nad njim, da najvišja glorijska njegova ni dosegla sijaja njenih belih rok. In vlačuga je bil D'Annunzio sam in ne igralka Eleonore Duse, ki jo je ta samodopadljivi pesnik potem v svoji knjigi opljuval.«

»Da, Eleonore Duse je bila,« bi inženir rad prekinil morebitni pogovor, neprimeren za enajstletna fanta. Tudi gospa zardeva in se boji, da bo profesor govoril o stvarih, ki jih njen Karli še ne sme vedeti.

»Da, samodopadljivec je bil in je še ta D'Annunzio, kakor so samodopadljivci vsi pesniki nepesniki, ki skrbje, da bi z različnimi ekstravagančami prišli na vrh Parnasa in zasenčili vse pesnike, ki so bili pred njimi in ki bodo prišli za njimi. Res ne vem, kaj naj bi imele D'Annunzиеve kravate z njegovim pesništvom oziroma z razglašanjem slave D'Annunzиеvega pesnikovanja,« pravi profesor in misli na D'Annunzиеvo potovanje v Egipt, ko je to svoje potovanje dal brzojavno razglasiti po vsem svetu in poudaril, da je vzel s seboj poldrug ducat živopisnih kravat. »Cankar je po pravici napisal, da se tam, kjer se razmahuje glasen napuh, najdeta tudi družici napuha — praznота in strahopetnost. In D'Annunzиеv napuh se ni izgažal samo

v ekstravagantnosti, marveč tudi v tem, da je na platnicah sleherne svoje knjige razglašal, kaj še misli napisati, na kar naj bi se njegovi častilci in bralci ponižno pripravili. Cankar je bil prepričan, da ima D'Annunzio po Italiji in po vseh deželah svoje pisarje, ker drugače, tako je menil, bi bilo nemogoče, da bi na primer zvedeli zjutraj v Frankfurtu in zvečer v New Yorku, kakšen verz se je dan poprej rodil v D'Annunzиеvi glavi, čeprav bi, denimo, Leopardo takega verza še sebi ne povedal, kaj šele razustil. Toda D'Annunzio je bil kakor vsi pesniki nepesniki samo evangelist svojega imena. Kdor pa je evangelist svojega imena, ni umetnik. Tako je zapisal Cankar in tudi jaz mislim tako. Po moje bi se Cankar sploh ne obregnil vanj, ko bi D'Annunzio ne razglašal s svojo besedo italijanskega pohlepa po naši zemlji, kakor da je bila italijanska od vekomaj in bi morala postati italijanska za vekomaj. Tudi jaz bi ga ne jemal v misel, ko bi prav D'Annunzиеv glas ne razpihoval skoro vse, kar je v Trstu, v Istri in v naših obrobni krajih italijansko. In vidite, prav zato sem te dni izbrskal med izrezki Narodovih feljtonov Cankarjev feljton o tem kričavem in nasilnem italijanskem poetu nepoetu. Tu ga imam,« seže profesor v telovnik in vzame v roke skrbno poravnani izrezek iz časopisa. »Z nekaj dni si govorim, da ga moram prebrati svojim dijakom od najnižjega do najvišjega razreda, saj odstavki, ki jih je pred tremi leti zapisal Cankar, postajajo v teh dneh še bolj zaskrbljujoči in taki, kakor da bi bili zapisani te dni in ne poleti petnajstega leta. Poslušajte samo tole: V teh hudih časih se je pripetilo masikaj, kar bo s čisto novimi črkami zapisano v knjigo zgodovine...« mrmraje preskoči profesor s pregledom nekaj vrstic. »Preberimo historijo vse do kraja, preiščimo svoje misli do zadnjih globin; kje je bil, kje more biti narod, ki je ploskal tatu? Ah, morda le ni bilo res, morda so se nam listi lagali?« se vprašuje pred tremi leti Cankar, mi pa vemo danes, da je res, vedno bolj res. In tole, glejte, kakor da bi bilo zapisano danes: ... kje je zdaj slovenska duša, ki bi ne trpela, ki bi ne iskala, kam da naj izlije svoj srd in svoj gnus! Tebe, prijatelj, tebe vprašam pred vsemi drugimi: Kaj praviš zdaj ti, ki si opeval Soško dolino? Kako boš zdaj štel križe in znamenja? Ne boš jih preštel, o, in ne boš se jim več smehljaj! Ker ni jih postavila moška ljubezen iz Brd in iz Trente; postavila jih je tubenska roka, opljuvala so jih lažnjiva usta... Jaz sem hodil po onih krajih. Zvest tovariš me je vodil po Brdih, pokazal Furlanijo; in nadvse, nadvse; pokazal mi je ljudi, ki so tam. Poldrugo tisočletje so branili svojo čast in svoje ime zoper barbare z juta — in zdaj? Zdaj da naj bi ta sijajni narod sklonil svoja moška pleča pod jarem sicilijanske kulture? Da naj bi bil zaslužjen, kakor so zaslužjeni beneški Slovenci? Vse je mogoče na svetu, ali to ne sme biti mogoče... Človek pa je star, izkušen in pokvarjen; zato je mogoče, da je pesnik opeval tatvino. Da je pesnik v imenu svojega naroda oznanil, da okrade narod. Sam Shakespeare bi se ne izmislil tolike sramote; življenje je hujše! Tako pred tremi leti Cankar. A danes? Danes? Mislim, da D'Annunzio ne opeva samo tatvine in nasilja nad našim narodom, marveč da je v resnici tat in razbojnik, o katerem bomo brzkone še slišali in ga obsojali. D'Annunzio ni demokrat... To bom moral povedati jutri dijakom v šoli, ko bom govoril o Cankarju.«

(Nadaljevanje na 14. strani)

Tako govori profesor.

Toda naslednji dan Slavko in Karl zama pričkajeta, da bo profesor govoril o tem. Samo o Cankarju govori.

»Če bo zasedbena oblast dovolila, se bomo udeležili pogreba velikega pisatelja,« pravi v Slavkovem razredu profesor, ki je hkrati Slavkov razrednik.

Toda oblast gleda na sklep idrijskih profesorjev in rudarskega zastopstva z neprijaznostjo. Že v črne zastave in v slovenske, obešene na pol droga, se je obregnila.

Italijanska zasedbena oblast ne pozna Cankarja. A ko zve iz Gorice, da je bil to nekakšen pisatelj in socialist, ki je nekoč govoril o gospodarski in ozemeljski neoljivosti Trsta s Slovenijo, češ: »Ljubljana je srce Slovenije, Trst njena pljuča in da brez srca Slovenije ne bodo dihala, a brez pljuč srce ne bo bilo,« oblast odlaša z dovoljenjem, češ da mora poprej stopiti v stik s »srbskimi oblastmi«, kakor pravi italijanski poveljnik, ki ima oblast v mestu, a mu je kljub italijanski zgovornosti in vljudni prijaznosti na obrazu zapisano, da tega v nobenem primeru ne misli storiti, saj bi moral to takoj, zakaj jutri je že petek, 13. decembra, dan Cankarjevega pogreba, torej je že prepozno, da bi stopil v stik z oblastmi na oni strani okupacijske meje. Zato se rudarsko zastopstvo pripravlja, da se bo pretihotapilo čez mejo, in prav tako dijaki, ki so se na namig profesorja slovenske prostovoljno odločili, da bodo z udeležbo na pogrebnih svečanostih za velikim pisateljem počastili pesnikov in pisateljev spomin, mimo tega pa manifestirali s svojim odhodom v Ljubljano svojo pripadnost narodu in državi, v kateri vidijo svobodo tudi za kraje, ki jih ima sedaj zasedene italijanska okupacijska vojska.

Tudi Slavko in Karl sta se odločila, da pojmeta. Skupaj odhajata na skrito zborni mesto v hribih nad dolino, kjer se zbira četica najbolj zavednih slovenskih dijakov okrog devetindvajsetletnega profesorja Andreja.

»Smo vsi?« preleti profesor svoje učence, med katerimi sta najmlajša Karl in Slavko.

»Vsi,« mu odgovore v zboru, mračnem kakor zgodnji decembrski mrak.

»Treba bo oprezati na vse strani in se izogibati italijanskih patrolj,« naroča profesor in meni, da bi tisti, ki najbolj poznajo cerkljanske hribe, bili izvidniki, nekakšne ogledniške predhodnice. »Pot bo brčkone precej težavna in se bomo morali le počasi in morda celo posamič tihotapiti naprej. A zaupajmo v srečo. Nekoč bomo lahko na to našo pot ponosni, saj se gremo posloviti od človeka in umetnika, kakršni se porajajo komaj vsakih sto let po eden in na katerega bi bil sleherni narod ponosen, ko bi bil sin njegovega jezika. Ko bi se velik in mogočen narod mogel ponašati z njim, bi Cankarja poznal že ves svet. On nas je napravil ponosne, s svojim pisateljskim genijem pa dokazal, da smo v svetu umetnosti in duha tudi majhni lahko veliki in velikim enaki.«

2

Profesor Andrej je že izza dijaških let občudovalec Cankarja. Tudi sam je pesnik, čeprav ne eden tistih s slovečimi imeni. Pravzaprav je bil pred sedmimi leti dokaj znan zaradi neke kritike, s katero je leto pred Aškerčevo smrtjo hotel opraviti z Aškercem, kakor je Stritar s Koseskim in postavil na pesniški tron takrat zapostavljene in morda celo skoro že pozabljene največjega slovenskega pesnika Prešerna, takrat že pokojnika. On je hotel na tak način raztroniti Aškerca in ga krivično, danes se zaveda, da zares krivično enačil po vrednosti s Koseskim.

»Cankarju sem hotel ugajati,« že sedem let z grenkobo razmišlja o tisti svoji kritiki, s katero je udaril že tako in tako zagrene-

lega Aškerca, ki ga je že zdavnaj poprej raztronil Cankar sam, on pa ga je hotel razničiti še bolj, saj ga je prišteval v vrsto nepesnikov in ga enačil s Koseskim v upanju, da se bo tako prikupil Cankarju in se povzpел v ožji krog mladih literatov, ki so lahko obiskovali Cankarja, kadar se jim je zahtelo.

»Pravzaprav Aškerčev Poslednji Celjan ni zaslužil drugačne ocene,« je profesor o pravičnosti svoje odklonilne in razničevalne ocene te Aškerčeve (ne)pesnitve še vedno takega mnenja kakor pred sedmimi leti. Toda on se ni omejil samo na to pesnitev, marveč je odklanjal Aškerca v celoti in mislil, da mu bo Cankar, kateremu se je hotel prikupiti, ploskal, saj je bil Cankar prvi, ki je Aškercu odrekel pesniško prvenstvo in se temu vase zaverovanemu pesniku na smrt zameril.

»Toda Cankar, Cankar...« grenko razmišlja profesor kakor že nešteto krat v teh letih, njegovi kritiki Aškerca ni ploskal, marveč se je celo razjezil, češ da je ta kritika brez spoštovanja do razvoja slovenskega slovstva, če ne še kaj hujšega. In ko se je Cankar po Aškerčevi smrti zavzel za spoštovanje do mrtvega pesnika, ki so ga že pokopane psovali s prižnic, je profesorju bilo, kakor da tudi zanj veljajo Cankarjeve besede na račun »naših ljubih Ljubljancanov«, ki so, »čim so slekli svoja žalna oblčila«, hitro in popolnoma »pozabili, da so pokopali pesnika«, veljajo zanj in njegovo kritiko Aškerčevega Poslednjega Celjana: »Nečedni boj ob komaj zaprtem grobu se je že nekoliko podel in čas je, mislim, da si napravimo pravo in verno podobo pesnikovo, ki so jo zabrisale nepoklicane roke...«

Te »nepoklicane roke« profesorju Andreju še vedno hrome srce, kakor da je z njimi Cankar mislil njega, Pastuškina, kakor se je takrat podpisoval. Najbrž so tako mislili tudi drugi, prijatelji iz njegovega takratnega kroga, čigar središče bi takrat rad postal. Od prijateljev in bližnjih znancev, ki so takrat pogosto zahajali k Cankarju na Rožnik, je zvedel, da Cankar ni imel tako skrajno odklonilnega mnenja o Aškercu, kakor so mu ga pripisovali že celo desetletje. Morda se je celo strinjal z Aškerčevim epigramom, ki ga je namenil njemu, profesorju, na kritiko, o kateri je Cankar dejal, da je pretirano ostra in vredna obsodbe, in ki je bil prav tako malo spoštljiv, kakor je bila malo spoštljiva njegova kritika o Aškercu.

»Psiček, ki laja v spomenik in ko njegovo lajanje na zaleže, onesnaži spomenikov podstavke.«

Ta misel, ki jo je Aškerca izpovedal v svojem epigramu, ga je morda razjedala celo bolj, kakor ga je morala razjedati njegova kritika Aškerca. Nekaj podobnega kakor sram ga hromi pri slovstvenem delu že od tedaj, da ne more dati iz sebe nič nadpovprečnega, ker čuti, da je bil Aškercu kljub neokusnostim in slabostim njegovih zadnjih del vseeno krivičen, kar mu je odkril Cankar, ki svojih misli ni nikoli skrivati ali zavijati v vato, kadar je šlo za resnico in pravičen odnos do človeka in oceno človekovega dela.

Že prijatelji so mu kmalu povedali, da ima Cankar o Aškercu boljše in višje mnenje, kakor njegov »mladi dunajski krog«. Mislil je, da mu prijatelji nalašč o tem pripovedujejo, in o tem je ob Aškerčevi smrti postal skoro prepričan, ker med pisatelji in pesniki na Aškerčevem pogrebu ni bilo Cankarja. Tudi sam ni šel, vseeno pa ga je radovednost gnala, da je skrivaj in s strani opazoval pogreb, ki so ga pripravili Aškerčevi liberalni somišljeniki in prijatelji in ki se je pomikal od Narodnega doma po njegovem mnogo »prenapihnjeno«, liberalna demonstracija in ne pogreb, po Beliveisovi in Erjavčevi cesti čez Vegovo ulico, Kongresni trg, Wolfovo ulico, Marijin trg in Prešernovo ulico in potem šele od glavne pošte naprej proti Sv. Krištofu, proti pokopališču, namesto da bi šel po najkrajši poti.

Spominja se dr. Dolarja, profesorja iz Kranja, ki je šel za pogrebom z obvezano glavo, ker ga je med vožnjo posebnega vlaka proti Ljubljani v St. Vidu zadel kamen nekega klerikalca. In spominja se licejk, ki so nosile lipove vence, bilo jih je petnajst, toliko kakor Aškerčevih knjig. Malce omalovaževalno je strmel v te vence in napise, ki so blesteli z njim, med njimi tudi napis »Poslednji Celjan«. Videl je pesnika Otona Župančiča, ki je stopal v sprevodu, s posebnim zadoščanjem pa opazil, da ni Ivana Cankarja.

»Da, tako je bilo,« vzdihne profesor ob tem gledanju v preteklost. Vzdihne ob spominu, kako kratkotrajno je bilo to njegovo zadoščanje. Prijatelji, ki so bili pred pogrebom pri Cankarju, so mu povedali, da bi se Cankar pogreba udeležil, ko bi imel črno obleko. Imel je le sivo, ker dražje, črne nikoli ni premogel. Če bi šel v sivi, bi mu prav gotovo kdo rekel, da je prišel nalašč v taki, in mu celo pripisoval, da se Aškerčeve smrti veseli. Zato ni šel.

Tako so mu povedali prijatelji. Brez dvoma, bi take govornice nastale, saj so še brez tega, a jih je Cankar zaježil, ko se je postavil v bran za opljuvani spomin mrtvega pesnika, za njegovo pravo in verno podobo, ki so jo zabrisale »nepoklicane roke«.

In ena od teh »nepoklicanih rok« se od takrat čuti profesor. Vendar o tem molči in ne pripoveduje nikomur. Morda ga zato ta zavest še bolj gloda, še bolj hromi, tako da je v minulih šestih letih pokopal vse visoko leteče literarne načrte in se popolnoma posvetil svojemu profesorskemu poklicu. Mlad človek si navadno pot v literaturo zamišlja vse prelahkotno in vse preveč precenjuje svoj literarni talent. Misli, da bo z nekaj koraki dosegel vrh gore, a se mu prerado zgodi, da že pri prvih korakih zdrsnje v prvi prepad, kjer spozna, da je gora umetnosti za večino prestrma in da vrh dosežejo le najboljši, najbolj vztrajni, pa še ti premnogokrat za ceno svojega skrajšanega zemeljskega življenja. Mnoge, premnoge izčrpa pisateljski napor, povezan navadno še z bedo in drugimi vsakdanjimi nevšečnostmi, ki pesnikom in pisateljem kopljejo prežgodnji grob.

»Tudi Cankar je bil žrtev naporenega pisateljskega poklica in tesnih slovenskih pisateljskih razmer, ki so za izčrpane.«

— Ne, to ni nič. Delaš in delaš brez oddiha, zaslužiš pa, tudi če te tiskajo, manj kakor najslabše plačani dninar. Ne, ne bom se več mučil. V Sarajevo pojdem. Tam lahko dobim dobro in skoro brezdelno službo. Ob taki službi bom lahko pisal, še dolgo pisal, pisal velike stvari. Samo norci menijo, da mora biti pisatelj reven, ali pa taki, ki o pisateljevanju nimajo nobenega pojma. Kaj vse bi človek že napisal in kako velike stvari, ko bi ga ne trla večna skrb, kako se bo prebil od danes do jutri. Ta skrb krajša človeku življenje. Ta skrb ga ubija. Imeti pogoje za življenje kakor ruski grof Tolstoj, pa lahko pišeš, veliko pišeš in dobro pišeš. Tolstoj v mojih razmerah ne bi nikoli napisal Vstajenja ali Vojne in miru, pa tudi visoke starosti bi ne dočakal. Rodil se je, ko je bilo našemu Prešernu osemindvajset let, a še vedno živi. Lani mu jih je bilo že osemdeset.

Tako je govoril Cankar pred devetimi leti, leto pred Tolstojevo smrtjo. V družbi mladih je bil in v tej družbi je bil tudi profesor Andrej.

3

»Res, Cankar je imel prav. Tolstoj je živel skoro za dve Cankarjevi življenji,« razmišlja profesor o Cankarjevem kratkem življenju

o drobnem otroku revne družine vrhnjskega krojača

o kopici otrok, ki niso bili nikoli do sitega siti

o materi, ki je bolj kakor oče skrbela zanje in ki ji je pisatelj postavil nesmrtni spomenik z likom matere, ki ga ne najdeš podobnega v svetovni književnosti

o dijaku, ki je svojim profesorjem na realki delal težave in ki je že trinajsteleten mislil bolj na lepo pisano besedo kakor na dolgočasni šolski pouk

o dijaku, ki je že v nižji šoli pisal sonete in poklonil nekemu dekletcu svoj sonetni venec z akrostihom in videl v njej nekaj podobnega kakor Prešeren v Juliji, čeprav je bil njegov sonetni venec samo reven začetniški poizkus, o katerem je tudi profesorjevemu »mladem krogu« nekoč z nasmehom pripovedoval

o romarju, ki mu je usodo določila cesarska cesta, ki ga je popeljala v Ljubljano, in od tam v velemestni dunajski vrvež in bedo

o romarju, ki je hodil križev pot slovenske besede

o pesniku Erotike, ki ga je ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič preklel in obsodil na grmado, a je iz ognja planil neuničljivi ptič Feniks, ki ga v skrbi za ponižno in bogaboječe slovensko ljudstvo škof ni mogel ubiti

o pisatelju, ki je ljubil slovensko domovino, pa ga je ta domovina skozi usta njenih jerobov zaničevala in pljuvala in ravnala z njim kakor vlačuga, ki jo ljubiš, pa te zato po vlačugarsko zaničuje

o pisatelju, ki je pokazal pravi obraz slovenske doline šentflorjanske

o pisatelju, ki je s hlapcem Jernejem iskal Jernejevo pravico, pa je ni našel ne pri bogu in ljudeh in zato zažgal gospodarjevo hišo — hišo laži, hinavščine in razbojništva

o pisatelju, pred katerim so se morali vsaj na videz, če že v srcu ne pokloniti tudi njegovim večnim nasprotniki, in ki so ga večeraj svečano položili na mrtvaški oder v ljubljanskem Narodnem domu, prav tam, kakor pred leti Aškerca, da bi jim kdo ne očital, da domovina ni poskrbela vsaj za svečan pogreb svojega glasnika in umetnika, če mu ni mogla za življenja privoščiti pošten kos kruha in ga ohraniti pri življenju še za nekaj desetletij, da bi ji razdal tudi tisti bogati kos duše, ki je moral zaradi težkih razmer slovenskih umetnikov prežgdati umreti z njim.

»Zares, domovina, ti si kakor vlačuga... Prav je imel. Prav,« šepeta profesor Cankarjeve besede. »Namesto kruha si mu dajala kamen, on pa je prepeval, vseeno prepeval v tvoji besedi in te častil. Morda za pesnike in umetnike v resnici velja, da tistemu, ki ga v resnici ljubiš, oproščaš tudi neljubezen in vlagučarstvo, podlost in krivico, ki ti jo deli...«

Ob takem razmišljanju minevajo ure in večer raste v črno brezzvezdno decembrsko noč.

»Jutri bo petek, 13. december. Za slovensko leposlovje zares črni petek in nesrečni črni dan.«

Ali ni bil tudi Aškerčev pogreb trinajstega?

»Da, trinajstega je bil,« si odgovarja profesor. Le da se je takrat dan daljšal in raste v poletje, zdaj pa pada, pada v zimo in ledeno noč.

»Samo, da bi noč, ki nas je zajela, ne bila dolga, predolga,« misli profesor s podobo na italijansko zasedbo Istre in Primorske, na kos slovenske in hrvaške zemlje, ki ga terjajo zase Italijani.

»O, tudi to, tudi to ga je moralo raniti,« se profesorjeve misli vračajo k mrtvemu pisatelju, h kateremu roma s svojimi dijaki z nesrečnega kosa slovenske domovine po slovo.

»Zares, kakor romarji smo,« se profesor prebija z dijaki po stezah navkreber, dokler se pot nenadoma ne nagne in začne spuščati navzdol.

Ni še polnoč, ko so v Žireh. Niso sami »z one strani«. Kdo ve, kaj in odkod se je vzela gruča »romarjev«.

Vsi imajo isto romarsko pot...

Narodni dom je že tretji dan kakor cerkev, v kateri mašujejo po vse dan same

velike žalostne maše. Ljudje vseh slojev od večno uboge revščine in delavcev, zadnje čase z dvignjenimi glavami in s samozavestno hojo, do filistrov in jerobov Doline Šentflorjanske vseh barv, ki prihajajo kropit pisatelja in socialističnega človeka, ob katerem naj bi v teh časih dobili poseben žegen, ki bi jih morebiti obvaroval pred očitki, da so bili v vseh časih grobarji slovenske kulture in napredka, a še bolj, da bi s svojo počastitvijo v njihovih dušah še vedno osovražene mrtvega Cankarja nadel na svoj obraz krinko spoštovanja do pisateljevega dela in družbenih prizadevanj pokazali sloju, temu umazanemu, a v teh časih tako nevarnemu delavskemu sloju, za katerega se je pisatelj kot socialist vse življenje boril, da niso pisateljevi in delavski sovražniki in da jim zato delavci in socialisti lahko zaupajo in jih še naprej puste vladati, kakor so vladali poprej.

Naj jih vidijo, kako stopajo prav tako kakor socialno demokratični minister Anton Kristan složno z njim mimo pisateljeve krste, pogledujejo vence z napisi SVOJEMU NAJDRAJŠEMU — MILENKA, NAJLEPŠE POZDRAVE STANA IN DRAGA, SVOJEMU BRATU — BRATJE IN SESTRE. NAJVEČJEMU SLOVENSKEMU PISATELJU — ORGANIZACIJA ČLANOV SLOVENSKEGA NARODNEGA GLEDALIŠČA V LJUBLJANI.

Ofrakani in ocilindreni moške so to razen Antona Kristana in Albina Prepeluha, ki se jima kot socialistoma ne spodobita, da bi oblekla tako meščansko nošo, čeprav si jo morda na tihem želita ali pa menita, da bi jo zdaj, ko sta sama v vrhu slovenske deželne oblasti, pravzaprav morala obleči. Ogledujejo si te vence ob krsti in sveče, v pisateljev voščen obraz pa si ne upajo pogledati. Še mrtvega se boje, da bi jim ne povedal kake zajedljive bridke resnice v obraz, saj jih jim je že tako ali tako dovolj, da bodo veljale za sto let ali še dalj.

»To je naš Cankar, naš veliki Cankar!« šepetajo, kar se da narejeno spoštljivo, to se pravi: trudijo se, da bi spoštljivo šepetali, obenem pa dovolj glasno, da bi jih slišala počasi pomikajoča se vrsta pred njimi in za njimi, vrsta, ki ima po njihovih očeh predvsem na njih in ne na pokojniku, ki je na nekakšen, njim nerazumljiv in morda celo smešno nedoumljiv način postal velik s tistim svojim, prenogokrat »nespodobnim« pisanjem, vendar ni večji od njih, velikih in spoštovanih osvoboditeljev in voditeljev slovenskega naroda.

»Da, naš Cankar, naš veliki Cankar!« šepetajo gospodje, oblečeni v frake in v rokav s cilindri, ki so jih sneli z glav, zares smešno, kakor v cerkvi.

»To je naš sodrug, naš veliki pobornik,« pravi Prepeluh, ki meni, da si njegovi meščanski kolegi v narodni vladi lastijo vse preveč pravic do pokojnika, ki so ga svojčas sovražili in bi ga najraje že zdavnaj sežgali na grmadi, saj so morda takrat pred devetnajstimi leti obžalovali, da se bo devetnajsto stoletje pravkar prelomilo v dvajseto in da so že zdavnaj minili tisti časi, ko so ljudi, take kakor tale Cankar, lahko žive sežigali na grmadah, kakor so denimo Giordana Bruna in Savanarolo ali Jana Husa, češkega krivoverca, o katerem je Cankar, ni še tako dolgo, s takim občudovanjem govoril.

»Naš sodrug,« svečano pritrjuje tudi Anton Kristan in ima že na jeziku, da bi rekel: »In moj prijatelj!« pa se mu beseda zatakne, ko nehote ujame v oči mrtvi Cankarjev obraz. »Moj bog,« se zgrozi, ko opazi, da ima Cankar zatisnjeno samo eno oko, drugo pa samo napol, kakor da ga je pravkar priprl in ga zdaj zasmehljivo pogleduje, kakor ga je vselej, kadar sta se srečala in se sporekala.

»Hej, idrijski Tonček, kaj bi hinavčil!« se Antonu Kristanu zdi, da so mu zašepetale polodprte Cankarjeve ustnice pod temnimi brki posmehljivo, s katero ga je označeval drugim sodrugom od časa, ko se

je on, Aton Kristan, sprl z vodstvom stranke in svoj spor podprl s pomočjo strankine organizacije v Idriji. Cankar ga je imel vselej samo za političnega špekulanta in koristolovca, ki je predsedal od liberalnih »naprednjakov« k socialni demokraciji samo zato, ker pri naprednjakih ni mogel priti do voditeljske veljave.

»Klevetnik nesramni,« bi Anton Kristan najraje ozmerjal Cankarja celo sedaj, ko leži med venci in svečami na mrtvaškem odru. »Jaz koristolovec?« zardeva, toda ne zaradi jeze, marveč zaradi besed, ki jih je pravkar izrekel eden izmed meščanskih kolegov narodne vlade i in s katerimi je hotel socialnodemokratičnima kolegoma dopovedati, da si ne smeta lastiti Cankarja in naglašati Cankarjevega pripadništva socialno demokratični stranki, zakaj »zdaj je hiša ena sama, en sam prapor«, besede, ki jih je Cankar spomladi rekel v Trstu in zaradi katerih je on, Anton Kristan, našel sijajno priložnost, da udari po Cankarju kot po človeku, ki bi rad sodeloval v narodnem boju z meščanskima strankama, čeprav je Cankar takoj nato dejal, da si bomo potem, ko bomo imeli lasten dom, lastno hišo, lahko pogledali v obraz in bo lahko sleherni spoznal, kdo mu je brat, kdo nebrat, in čeprav je Cankar že zdavnaj stal na stališču, da mora voditelj slovenske usode postati delavski razred, in stalno poudarjal proletarsko poreklo slovenskega naroda, kakor je proletarsko poreklo vseh malih, s strani velikih narodov izrabljanih ljudstev.

On, Kristan, pa se je — ni še pol leta od tega — zjedel samo v nekatere Cankarjeve stavke iz letošnjega aprilskega Cankarjevega govora v Trstu in na odmeve v meščanskem tisku, ki so si Cankarjeve besede krojili po svoji miselnosti in politični pripadnosti. Nalašč je zamolčal popolnoma jasho Cankarjevo pripadnost socialističnim ciljem, namenoma pozabil na Cankarjeve besede, da bi bil »hinavec in lažnik, če bi se imenoval socialist, pa bi v globini svoje duše ne veroval v socialistične ideale«, in napadel Cankarja kot človeka, ki je v svojem govoru žalil stranko, žalil delavstvo, obenem pa namenoma hotel podžgati govornice o Cankarjevem bohemstvu.

»No, idrijski Tonček, kako si zapisal in očital dragemu Cankarju, ki mu je po tvoje v kavarni s cigareto v ustih in črno kavo pred seboj bilo lahko biti velik ter z zaničevalno gesto govoriti o onih, ki se pehajo, kako bi slovenskemu delavcu priborili boljši obstoj, večji kos kruha, in mu rekel, da je to lahko in prijetno! Vidiš, jaz sem umrl, ti pa, ki si prisegal na Marxa, da ne boš sedel nikoli z buržuji za isto mizo, zato pa si se postavil sedaj z njimi k ministrskim jaslim. Jaz sem ti že takrat odgovoril, da nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj dom. Tako sem ti javno odgovoril. Vsak je lahko bral tvoje in moje besede. In vsakdo ve, kaj sva zdaj midva. Jaz truplo, ti minister! Toda skala, na katero ti zidaš, ni delavstvo, marveč ti sam, tvoja osebna korist in malopridnost, ki sem jo jaz že zdavnaj videl v tebi in jo vidim celo še z mrtvim očesom, tem očesom, s katerim ti pomežikujem, moj dragi Verus, moj dragi Tonček.«

»Bledi ste, gospod Kristan. Vam je slabo?«

»Da, da... Ta zrak, ta vonj po svečah,« izjeclja Kristan, ljudje pa mu le počasi delajo prostor. Ko je zunaj, si govori: »Dobro, da je mrtev! Dobro je, da je mrtev. Drugače bi me še naslikal med svojimi Šentflorjanci. Ta nam še mrtev ne bo dal miru.«

Tako se zdi socialno demokratičnemu prvaku in ministru v slovenski narodni vladi Antonu Kristanu, ki so mu zadnje besede polglasno zdrknile z jezika, tako da so novi »jerobi« slovenskega ljudstva za

trenutek obstali in vprašali, kaj je gospod kolega rekel.

»Nanj sem mislil. Na Cankarja. Kakšna škoda za slovenski narod in našo kulturno tvornost.«

»Škoda, nenadomestljiva škoda,« pritrjujejo najvišji šentflorjanski jerobi, pod maskami resnobno žalostnih obrazov pa skrivajo svoj pravi zadovoljni obraz, da je Cankar mrtev, mrtev pisatelj, ki jim je skozi vse tančice narodne zavednosti in prizadevnosti pri oblikovanju lepše usode slovenskega ljudstva videl naravnost v njihove koristolovske politične duše, polne sebičnosti in pohlepa po oblasti in posedovanju bogastva, ki so si ga že nakopičili in ga bodo v bodoče še več, saj so zdaj prvi gospodarji nad »klancem siromakov«, iz katerih bodo stiskali sok, ki daje bogastvo, čim se bodo razmere uredile in utrdile in tako omogočile, da bodo lahko privili stiskalnice svoje veljavnosti in oblasti.

Cankar bi jim videl v dušo in jih prav gotovo kakor že mnogokrat pokazal take, kakršni so. Tega pa se mogočniki in oblastniki najbolj boje, saj ni na svetu veljaka in oblastnika, ki bi ne hotel veljati za dobrotnika, da, pravega krušnega očeta in skrbnika svojih podanikov in ki bi od njih ne terjal, da ga kot takega očeta in skrbnika gledajo, spoštujejo in ubogajo, predvsem ubogajo.

Tudi pri pisateljih bi radi, da bi jih v svojih povestih kazali take in jih slavili. Cankarju bi ne bilo treba v svojem kratkem življenju sleherni dan trepetati za svoj vsakdanji kruh, ko bi bil »pameten« in slavil »stebre oblasti in slovenstva«.

A ni bil »pameten« in bi najbrž nikoli ne postal. Še naprej bi škilil na njihovo početje, vrtal v njihove duše, jim trgal krinke z obrazov in jih slikal take, kakršni so v svojih najbolj skritih mislih in naklepih v resnici.

Zato je bolje, da je mrtev, oni pa bodo že poskrbeli, da ga bodo razobnali kot »pretežkega«, za preprostega slovenskega bralca »nerazumljivega«, tako da ga bo čim manj ljudi bralo, saj se obrazi šentflorjanskih jerobov in veljakov niso in se še dolgo ne bodo spremenili, če se sploh bodo kdaj.

To so zamaskirani obrazi politikov in koristolovcev, obrazi, kakršne je Cankar v svojem delu tako rad pokazal, kakšni so v resnici, v najbolj skritem kotičku svoje duše, ki bi je sami nikoli ne odprli niti pred najboljšim, po duši enakim prijateljem.

Ne, tudi pred tem ne, kakor bi je prijatelj tudi pred njimi ne odprl.

»Vse za narod!«

»Vse za dobro našega revnega slovenskega ljudstva!«

»Vse za njegov dobrobit in procvit!«

Tako v javnosti in celo v pogovorih med prijatelji, čeprav tudi ti tako govore in se trkajo na prsi in goré za narod, v resnici pa vedo, da so taki stavki fraze, ki v resnici pomenijo:

»Vse zame! In samo zame!«

»Vse za moje dobro. In samo za moje dobro!«

»Vse za moj dobrobit in procvit. Samo za moj!«

5

Niso samo najvišji slovenski jerobi taki, marveč tudi tile mali veljaki iz pisateljevega rojstnega kraja, ki so svojega rojaka pravzaprav vselej na tihem sovražili in ga še vedno sovražijo, saj si marsikdo misli, da je prav njega pisatelj ošibal v tem ali onem svojem delu.

O svojem sovraštvu sicer ne govore. Nasprotno! Slavijo svojega rojaka — pesnika s hvalnicami, kakor da so ga oni spravili kvišku, da jim je postal po veljavnosti »enak« in jih, kakor že dolgo, a danes tu v Ljubljani še posebej čutijo, tudi »presegel«, kar bi med »slavospevi«, da so si bili »Cankarjem« ti in »ti«, radi zmanjšali za na-

migi na Cankarjevo pohajkovanje, netreznost in podobne reči, ki jih Slovenci že od Prešernovih časov radi pripisujemo svojim pisateljem.

»Pisatelj, res, pisatelj. A pijanec, pijanec kakor Prešeren! Vsi pisatelji so pijanci. Če bi ne pili, bi jim sploh ne prišlo ničesar na misel. Kdo pa ne fantazira pijan? Samo po peresu bi moral seči, kadar sem v rožcah, pa bi tudi jaz lahko metal storijske na papir. Toda ne ljubi se mi. Raje ostanem spodoben človek.«

»Bil je zajedljiv, vselej zajedljiv! A kadar ga je imel pod klobukom, celo dvakrat zajedljiv.«

»Nekoč smo bili pri Hrencu na Verdu. Mi smo jedli in pili, on pa pil, samo pil. Nismo hoteli, da bi nam pijan pokvaril družbo, pa smo mu rekli: Janez, če ne boš jedel in samo pil, te pustimo samega in gremo domov.«

»Ja, ja! V štariji na Verdu! Zmerom je z besedami ščipal ljudi, najraje se je privoščil učitelja Matajca!«

»Matajca, ha! Ta učitelj bi rad pametnijačil, pa je bil plehek, hudičevo plehek, zato pa zamerljiv, prekleto, zamerljiv! Ta najbrž ne bo jokal!«

»Tudi učiteljica Pavla ne bo točila za Janezom solza! Preveč jo je užalil, ko je vprašal, kako da ima tako majhen nos.«

»Majhen pa, majhen... Velikega ko kljuka, pa še tega je rada vihala.«

Toda gruča utihne, ko zagleda gospodično Pavlo, hčer znanega vrhniškega veljaka.

»Klanjamo se, gospodična Pavla,« snamejo klobuke pred učiteljico, ki jim zviška in komaj opazno odzdravi, kakor da jih ne pozna, in gre mimo z Olgo, že leta poročeno z nekim železniškim uradnikom in ki ji je Cankar že kot tretješolec rad dvoril v vrhniški čitalnici in ji napisal po Prešernovem vzoru sonetni venec z akrostihom.

»Tudi ta se drži, kakor da bi bila s Cankarjem v zlahti.«

»Pa jo je pozabil, že zdavnaj pozabil.«

»Kako bi je ne! Bil je smrkav fante!«

»In vendar je to fante že takrat verjelo, da bo pesnik, pravi pesnik! Se spominjaš, ko je prvošolec viknil semeniščniku Lenassiju: V mojih žilah se pretaka pesniška kri, pesniška kri! Pa smo ga imeli takrat za našopirjenca in bedaka!«

Tak pogovor se spleta o mrtvem pisatelju v gruči okrog slovenskega prapora vrhniške čitalnice, dokler ga ne preseka ženska v frfravi, za njena leta prav nič primerni obleki.

»Se me ne spominjate več, moji dečki?«

Ali ni to glas nekdanje vrhniške učiteljice Tomšičeve ali Mesčeve, kakor se je kasneje, ko se je poročila, pisala. Baje ji je mož že umrl in se je poročila z nekim mariborskim Nemcem, kakor so govorile vrhniške vsevedke.

»Kakšna žalost, kajne! Moj najboljši učenček Janezek je umrl.«

Da, ona je. Elka, še vedno elka. Janez, čeprav ga je imela rada in vselej hvalila njegovo pripadnost, se ji je zaradi njenega elkanja že takrat posmehoval: jedna jedelj pomaranča in jedna jedelj pomaranča sta dve jedelj pomaranči.

»Pa tako mlad je še bilj! Kdo bi si mislil, da bo tako hitro zapustil ta svet! In kako čudovito je pisal,« se s solzami v obeh navdušuje nekdanja učiteljica, ki se brez dvoma bliža že šestdesetim letom, a je še vedno oblečena kakor kako dekle in, seveda, tudi temu primerno nalepotičena.

Kljub tej nenaravnosti pa je učiteljica žalost nad pisateljevo smrtjo nenarejena in resnična prav tako kakor njen spomin na drobnega zanemarjenega fantiča z vrhniškega klanca siromakov, ki je v pisateljevem delu postal simbol slovenskega klanca siromakov, ki mu ni ne konca in kraja.

»Veste, s kom sem bila. S Francko,« govori stara učiteljica, kakor bi pisala, in pripove luže o srečanju z dekletom, z davno

Cankarjevo ljubeznijo. »Jokala je, čeprav je poročena. Zalj ji je, ker je Cankarjeva pisma in pesmi sežgala. Prav tako sežgala kakor ljubljanski prevzvišeni njegovo Erotiko. Ko bi mene v mladih letih ljubil kak pesnik in mi pisal take ljubeče pesni, bi to znala ceniti, vse življenje ceniti in ne šele takrat, kadar bi pesnik izdihnilj svojo pesniško dušo.«

Nekateri vrhniški pogrebci se praskajo za ušesi, ker v tistih zgodnjih letih niso znali prav ceniti stvari, ki jih jim je poklonil umetnik. Niso bile to samo pesmi, marveč tudi risbe, zakaj Cankar je bil tudi talentiran risar.

Ali ni že kot sedmošolec narisal Cirila in Metoda, notarjeva dvojčka, ko jima je bilo komaj eno leto, danes pa jih imata že nekaj let čez dvajseto.

Oče jima je pravil, da je bila risba izredno lepa, čeprav se je nanjo spomnil še predvčerajšnjim, ko je bral v časopisih za Cankarjevo smrt in slišal, kako slovesen pogreb pripravljajo pisatelju. Premetal je vso hišo od kleti do podstrešja in iskal, obenem pa se razburjal, ker je ni našel, saj bo v bodoče tudi ta risba kakor sleherni Cankarjeva stvar v javnosti imela posebno, tudi denarno vrednost.

Dvojčka, zdaj že zrela in resna fanta, ki imata za seboj težka in trpljenja polna vojna leta in grozote, ki sta jih doživljala na frontah, pripovedujeta o tem v primerjavi z drugimi vrhniškimi pisateljevimi častilci popolnoma odkrito, da je oče Cankarja začel čislati šele te dni, prejšnje čase pa je v domačem krogu govoril, da Cankarja ne more trpeti.

»Taki so bili naši stari. Zanje je bil Cankar nekakšen vrhniški 'enfant terrible'...«

»Kaj je bil?« nekateri v krogu notarjevih fantov ne razumejo.

»No, človek, ki ga je težko prenašati.«

»To je res. Tudi naš stari je tako govoril. Baje jim je Janez videl v dušo in nikoli ni v sebi skrival, kaj je o kom mislil.«

»Ja, imel je oster jezik. A to še ni bilo najhuje. Sleherni se je bal, da ga bo v svojih povestih narisal z grde strani. Tista 'grda' človekova stran pa je tista človekova resnica, od katere sleherni človek rad odvrača oči in je ne mara priznati pred drugim, saj jo najraje skriva celo pred seboj, kjer, ker... ker se zaveda, da je grda. A kaj, ko brez nje človek v našem sebičnem svetu ne more živeti, razen če se sam izobči iz družbe in se obsodi, da lahko drugi hodijo po njem. Če nisi sebičen, ne prideš nikamor! Bog je najprej sebi brado ustvaril, drugače bi ne bil več v svojem kraljestvu prvi, ker bi ga izrinil Lucifer ali kak drug sebičnik med njegovimi 'ministri'. Njegovega sina, ki je oznanjal nesebičnost in s svojim naukom ogrožal sebičnike, so križali. In niti bog oče mu ni mogel pomagati, čeprav ga je prosil, naj mu odzame bridki kelih. Njegovi volji-se je prepustil, a je še vedno verjel, da mu bo oče pomagal: bog, moj bog, zakaj si me zapustil! Kakor da je križani podvomil v boga in v svoje božje bivanje in spoznal, da je človek, samo človek z enkratnim življenjem in enkratno smrtjo.«

»To je bogokletje!«

»Mogoče za cerkvene sebičnike, zame pa ne. Kristus je bil velik v svoji nesebičnosti, s katero je hotel povečati svet, pa ga je sebičnost sebičnikov umorila. Počlovečiti je hotel razčlovečeni svet, razčlovečen zaradi kajnovske sebičnosti. Tega ti v cerkvi ne bodo povedali, povedal pa je po svoje prav naš Cankar in enačil rdeči Kristusov plašč, ki ni nič drugega kakor rdeča delavska zastava, zastava tistih, ki bi radi vzeli oblast bogatim in sebičnim in postavili na prestol pravičnosti in nesebičnosti. To bi bil svet, po kakršnem hrepenijo zatirani že tisočletja. Takemu svetu je služil in mu pripravljal pot tudi naš Cankar.«

Toda duhovna Cankarjeva podoba, ki je niso bili vajeni gledati v umetniku, se zdi pisateljevemu rojakom neresnična in dolgo-

časna, ker je v nasprotju z njihovo notranjo podobo.

Ljudje okrog čitalniškega prapora niso ljudje iz »nižin«, iz katerih se je razcvetela bela krizantema Cankarjeve umetnosti. To so sinovi vrhniških »veljakov«, ki jim je pisatelj bil vselej »enfant terrible« in »tečnej«, ki so se mu pred slabimi dvajsetimi leti hinavsko dobrikali in v svoje dobrikanje skrivali svoj strah, da jih pisatelj ne bo ošibal v kakem podlistku, ki jih je takrat objavljaval v ljubljanskih časnikih. Može zaradi tega, a ženske zaradi hčera, če so jih videle v pisateljevi družbi.

»Moja mati me je vselej svarila, naj se ne družim z njim,« pravi štiridesetletna gospodična, ki se sedaj ob pisateljevi smrti šteje v krog pisateljevih mladih prijateljic.

»Razumljivo,« dajejo moški njeni materijal prav. »Bolje, da si sama, kakor da bi morala živeti ob pisateljevem grenkem kruhu.«

»Zares škoda, da je kazal tako malo nagnjenja do normalnega praktičnega življenja in prav nič smisla in volje do kake stalne službe.«

»Z njim ne bo nič, sem tudi sama hitro spoznala, čeprav bi ga lahko ovila okrog prsta,« pripoveduje štiridesetletna devica, čeprav se ji drugi muzajo, a to muzanje, ki ga ji sicer nihče odkrito ne pokaže, marveč ga čuti sama, zavrača: »Sama sem ga odklonila. Kadar boš imel službo in boš nekaj, takrat me zasubi. Tako sem mu rekla, pa tudi Franjo sem posvarila, naj se raje ozre za kom drugim, ko je revica jokala, ker jo je Janez zapustil.«

»Zapustil? On jo je zapustil?« se vnočivo oglasi stara učiteljica Ivanka.

»Ja, on! To je resnica,« spregovori druga štiridesetletna žena, ki je doslej samo molčala in ki se je pridružila pisateljevim rojakom, ker je med njimi zagledala nekatero znanco iz let, ko je nekaj let bivala na Vrhniki, in se jim dala prepoznati, da je Ida, sedaj zasebna učiteljica. »V Rajhenburg mi je pisal, da je med njim in Franjo konec. Poleti petindevetdesetega leta je bilo. Če se ne motim, avgusta... Da, seveda, avgusta je bilo... Takrat sem bila Ivanova najboljša prijateljica...« poudari in umolkne, ko se spomni, da bi v tistem času sama rada zamenjala Franjo v pisateljevi duši. Franji je vendar pisal pesmi, natisnjene v Zvonu in kasneje v Erotiki. Zato bi tudi sama rada doživela Franjino slavo. Menila je, da se pisatelj že vnema zanjo, ker ji je pisal, da je prekinil svojo ljubezen do Franje, ki po njegovo ni bilo nič drugega kakor nekakšna »otročka ljubezen«, vseeno pa mu ni docela verjela in bi rada, da bi ji to pisatelj ponovno potrdil v novem pismu. Zato mu je z žensko zvičnostjo namignila, da nikakor ne more verjeti, da bi bilo med njim in Franjo v resnici že vsega konec, vsaj z njegove strani ne, ker ji je napisal toliko lepih in ljubečih pesmi, ki lahko vzniknejo samo iz ljubečega srca. Zato ne bi smel trditi, da Franje ni ljubil in jo najbrž še vedno ljubi, le da Franja njegove ljubezni ne zna ceniti, kar, razumljivo, žali njegov pesniški ponos. Tako mu je pisala in ga pomilovala, zavidala srečo Franji, ni pa pozabila dvigniti sebe nad »srečno Franjo« in poudariti, da bi ona na Franjinem mestu znala njegove pesmi in ljubezen bolj ceniti in da bi popolnoma drugače ravnala kakor Franja.

Tako govore o Francki, ki imena Francika v mladih letih ni mogla trpeti in se je sama preimenovala v Franjo in ki je svojčas tudi sama pisala verze, a si je kasneje raje poiskala bolj »praktičnega« moža in se poročila z njim.

»Pravite, da ste bili z njo,« vprašujejo pisateljevi rojaki staro učiteljico Ivanko. »Bila, bila, a je šla po opravih,« odgovarja učiteljica.

»Pa bo šla za pogrebom?«

Tega tudi učiteljica ne ve.

»Ne verjamem,« odvrne namesto stare učiteljice Ivanke učiteljica Ida, ki čuti v Franji odpor do nekdanje tekmice in ki je pred osmimi leti z nekakšno zlobno privoščljivostjo brala neke Cankarjeve stavke, s katerimi je svojo davno ljubezen razglasil za »otročko komedijo« in Franjo imenoval s Francko, z imenom, ki ga ni mogla slišati. »Pred osmimi leti je zapisal: Koliko let je že, ko sem zlagal sladke verze na čast blede in pobožni Francki? Milost božja, — že petnajst let! Kako se je začela in končala tista ljubezniva otroška komedija! Nič več ne vem. Lepa stara pesem je v mojem srcu, besed pa ji ne poznam več in ne melodije,« učiteljica Ida s pojočim glasom zrecitira Cankarjeve besede. »Ne bo šla. Dvomim. Njegove ljubezni ne njegovih verzov ni znala ceniti. Zajedljiva je bila. Ni zaslužila, da ji je Ivan postavil spomenik,« pravi in hoče ta spomenik znižati, če ga že ne more zabiti v zemljo, a se zmede, saj prav tedaj zagleda Franjo v družbi dveh žena, čakajočo v dolgi vrsti, ki bi rada pokropila mrtvega pisatelja.

»Tam je,« jo zagleda tudi učiteljica Ivanka in se odlepi od vrhniške čitalniške gruče ter se napoti naravnost proti vrsti, kjer je Franja...

(SE NADALJUJE)

Emil Cesar

OB 60. OBLETNICI CVETKA ZAGORSKEGA

Dvaindvajsetega marca je praznoval šestdesetletnico ustanovni član našega kluba Cvetko Zagorski. Dolžnost nas članov je, da njegovo delo, kot je pri nas v navadi, predstavimo našim bralcem, hkrati pa opozorimo na življenjski jubilej tudi širšo slovensko javnost.

Rodil se je 1916 na Jesenicah Alojziji Hrovatovi, hčeri jeseniškega posestnika, mesarja in gostilničarja in Viktorju Zagorskem, sinu gledališke igralka, Poljakinje po rodu, ki je kmalu po sinovem rojstvu v Zagrebu umrla. Ob rojstvu sina Cvetka je

njegov oče služboval kot poštni uradnik na Jesenicah. Obdobje zgodnjega otroštva Cvetka Zagorskega na Jesenicah pa je kmalu po končani prvi svetovni vojni zaključila premestitev očeta v Maribor, kjer je v novi državi primanjkovalo spodobnega slovenskega uradništva. Z njim je odšla z Jesenic tudi družina.

Kakšni so bili vzroki, ki so vplivali na mladega Zagorskega in na njegovo poznejše napredno idejno usmeritev, naj služijo pisateljeve ugotovitve, da se mu je že v osnovni šoli kot meščanskemu otroku, stanujočem v delavskem magdalenskem predmestju, v predpuberteti razkril surovi svet družbenih nasprotij in strankarskih strasti. Vse to ga je vznemirjalo in že zgodaj je začel razmišljati o družbenih vprašanjih. Konflikti med Zagorskim in najbližjo okolico pa so se s prihodom na gimnazijo, ki je bila zagovornica družbenega sistema, še stopnjevali. Začel se je družiti z delavci, zahajal je v delavske domove in se udeleževal delavskih prireditev. S tem je bila njegova idejna pot, pomembna za življenje vsakega, ki se zaveda dolžnosti do svojega časa, že določena. Kot gimnazijec se je že prikopal do nedvoumnih spoznanj, da je izhod iz družbenih in tudi lastnih stisk v revolucionarnem boju delavskega razreda, v socialni preobrazbi in v socialistični družbeni ureditvi. Ko so ga zalotili pri skrivni akciji kot člana SKOJ, je bil, po zaporni kazni, 1934. leta izključen iz vseh šol v državi. Odlok je bil toliko bolj brezdušen, ker se je medtem mladi, že dokaj zreli Zagorski približal svojemu življenjskemu poslanstvu — literarnemu ustvarjanju. Znano je, da je 1931. leta — kot petnajstleten — objavil v »Gledu« svojo prvo

pesem »Časi«. Hkrati pa je vse do izključitve iz šole sodeloval pri levo orientiranih mladinskih listih, prav tako pa je sodeloval do izključitve tudi v gimnazijskem glasilu »Kres«. Smisel za pisanje je vplival tudi na odločitve, da se je Zagorski že takoj odločil za novinarski in pisateljski poklic. Razen v »Mladih potih«, »Ljudski pravici« in drugih legalnih glasilih delavskega gibanja, je začel sodelovati s pesmi, črticami in drugim še v mariborskem »Večerniku«, »Edinosti«, »Neodvisnosti«, »Obzorjih«, »Sodobnosti« in drugod. Rigoroza kazen pa mu je omogočala svobodno izbiro družbe. Poslej mu je ni mogla več samovoljno predpisovati režimu vdana institucija. V tem času se je družil z levičarskimi študenti in z zavednimi delavci. Leti so vodili v Mariboru v predvojnih letih zrelo, dosledno in zelo razgibano delavsko gibanje, za katerega pa niso bile značilne samo protidraginjske, protivojne in protifašistične demonstracije in stavke, temveč je bila za njih v nemajhni meri značilna še živahna in kvalitetna kulturna dejavnost delavskih odrov (Fran Žižek, Jože Babič), pevskih zborov, raznih prireditev in športnih društev. Tedanjo levičarsko literarno družino Cvetka Zagorskega v Mariboru so med drugim predstavljali Tone Čufar, Karel Destovnik, Jaro Dolar, Branko Rudolf in drugi. Od 1938. dalje pa je objavljaval svoje pesmi tudi v mariborskih »Obzorjih«. To literarno obdobje Zagorskega je moralo biti dokaj plodno, saj so pesmi tega časa tematsko in krajevno enotne. Le tako si moremo razložiti, da je leto pozneje izdal v samozaložbi pesniško

(Nadaljevanje na 18. strani)

zbirko »Bog umira«. Čeprav njen izid Zagorskega ni uvrstil med izrazite socialne pesniške predstavnike, pa je zbirka tehtno prispevala k obdelavi socialne tematike in je dokaj redek dokument o perečih predvojnih socialnih vprašanjih. Pesmi se sicer okvirno omejujejo na določeno področje, vendar pa bi jih lahko locirali, z vso pravico, na katerikoli del slovenske domovine v predvojnem času.

Začetek njegove prozaike predstavlja deloma lirski, deloma socialna črtica »V jeseni«, objavljena je bila 1935. leta v »Mladih potih«. Sledijo literarni podlistki v »Edinosti«, »Neodvisnosti«, »Večeru« ter v »Sodobnosti« — tu je sodeloval s potopisom »Po Prekmurju«. Tik pred vojno se je začel ukvarjati z novelistično zastavljeno temi (»Pisarna«, »Krvava«, »Vojna«), ki so kritično obravnavali dokaj prazno življenje malomeščanstva, utapljaljivega se v puščobi in malodušju. Njemu nasproti je postavil kot protisilo, tako bi tudi pričakovali, svetle like upornih značajev, ki že pretehtavajo življenjsko perspektivo v svojo korist (npr. Jakob — ilegalno ime Jožeta Hermanka).

Ni drugačna nista bila njegovo kulturno poročevalstvo in kritika. Tudi ta dela so bila skladna z njegovim nazorskim in aktualnim političnim prepričanjem, izhajajoč iz tedanje žgoče stvarnosti. Svoj prvi prispevek »Ljudska univerza«, je objavil v »Mladih potih« 1936. leta, odtlej pa jih nasledimo domala v vseh levičarskih listih. Naj z nekaterimi obudimo spomin na tedanjo kulturno stvarnost, zlasti ker je v marsikaterem od njih grenek priokus, pa tudi očitek tedanji družbi: »Ljudstvo vzdržuje vse kulturno življenje« (»Edinost«, 1939), »Umetnik, ki okopava tudi krompir in koruzo« (o Lojzetu Sušmelju, »Edinost«, 1939), »Bosna v linorezih« (poročilo o mapi linorezov Daniela Ozme, »Edinost«, 1939). — Takim delom najbližji, predvsem po svojih spominih, ki segajo v predvojno obdobje se še najbolj približujeta portretna zapisa o Antonu Tancu-Culikovskem in o Tonetu Cufarju (obe sta izšli v »Socialistični misli« 1953, o Cufarju pa je pisal še v »Borcu« in v »TV 15«). Nič manj pomebna pa niso samo kronistična opozorila, saj predstavljajo dragoceno pričevanje, zlasti za bodočega proučevalca socialne kulturne stvarnosti na Slovenskem, saj so izredno dragocena in še skoraj neodkrita čakajo raziskave, ki je v interesu popolnosti in resničnosti ne bi smeli več odlašati. Tipičen prispevek v tej vrsti je zapis Zagorskega o klubu slovenskih socialnih pisateljev, dragocen drobec, ki bi šel lahko po vsej verjetnosti, v pozabo.

Kot zadnje večjo kulturno manifestacijo v smislu tedanjih bojev za socialne premike predstavlja gotovo ustanovitev delavske založbe »Knjiga za vsakogar«, njen ustanovitelj je bil Zagorski. K ustanovitvi založbe je pripomoglo razgibano kulturno življenje v delavsko-prosvetnih društvih, saj ni bilo tedaj v Mariboru predmestja brez igralske družine, recitatorjev in pevcev. Založba je bila ustanovljena z namenom, da bi skrbela s kvalitetnimi deli iz evropske književnosti za nadaljnje izobraževanje delavstva. Zato so bile knjige poceni in dostopne vsakomur. Založba je začela delati poleti 1940, prenehala pa je v začetku aprila naslednjega leta. Kljub kratki dobi je izšlo v zbirki »Knjiga za vsakogar« pet zvezčičev črtic Maksima Gorkega, ki pa predstavljajo zajeten knjižni izbor njegovih krajših del (knjiga obsega 212 strani). Manj sreče so imeli z drugo knjigo prevodov črtic Emila Zolaja. Napad fašističnih sil na Jugoslavijo je povzročil, da je od zamišljene knjige izšel do aprila 1941 le en zvezek. — Ta izbor so nameravali pozneje dopolniti še s prevodi drugih najvidnejših evropskih pisateljev. Kritika, ki je spremljala izid posameznih zvezčičev pa se je navduševala, da bi

založba vključila v svoj program tudi vrhunska dela slovenskih književnikov (Prešeren, Prežihov Voranc). Ako bi bili pogoji za to, bi se prav gotovo »Knjiga za vsakogar« razvila v pomebno delavsko založbo, s hvaležnim programom, bila bi nekaka predhodnica Prešernove družbe.

Prvi dve leti vojne je Zagorski preživel v Ljubljani in pozneje v Zagrebu. V Ljubljani se je sestajal s književniki, člani Osvobodilne fronte, se udeleževal sestankov v zvezi z ilegalnimi tiskari, ki jih je pobudila kulturniška organizacija, vključena v narodnoosvobodilni odpor. Iz tega časa datira nekaj krajših rimanih sentenc, ki zgovorno dokazujejo živo pesnikovo pozornost, s katero je spremljal dogodke v zvezi z okupacijo, v nič manjši meri pa ne odkrivajo ob vsem tem tudi njegov odpor in ogorčenost. S takimi protesti je nameraval sodelovati tudi v »Slovenskem zborniku 1942«, rokopise zanj je izročil Tonetu Cufarju, so se pa pozneje izgubili.

Med pomembne mejnike v življenju Cvetka Zagorskega sodi tudi poletje 1943., ko je odšel v partizane. Čeprav v ljubljanski kulturniški ilegali njegovim literarnim prispevkom sreča ni bila naklonjena (omenili smo, da se je prispevek, namenjen »Slovenskem zborniku 1942« izgubil, aktualne sentence iz 1941. in 1942. leta pa so ostale v rokopisu), je Zagorski le objavil nekaj svojih pesmi v slovenskih partizanskih glasilih, med njimi pretresljivo in zgovorno impresivno pesem »Mrtvi dom« in tudi danes popularno »Komandant Stane«, ki je uglasbena, ter nekaj reportaž.

Po vojni se je Zagorski poklicno ukvarjal z novinarstvom. K literaturi se je ponovno vrnil 1951. leta, ko je pod psevdonomom, — prevzel ga je po imenu in primku padlega prijatelja (Milan Koblar) — začel objavljati črtice in novele.

Čeprav nas ločuje od predvojnega pisateljskega delovanja Zagorskega v Mariboru le nekaj let in ko naposled predstavlja vse delo celoto, pa moremo v njegovem pisanju povojnih let zaznati premik, ki ga ne moremo prezreti. Pred nami je delo zrele osebnosti, ki kot aktivni borec v narodnoosvobodilnem obdobju dozori kot človek in kot pisatelj. Skupno za oboje razdobji v ustvarjanju Zagorskega je poglobljeno psihološko razglabljanje o življenju, vendar pa tudi le-to dobiva v novejšem času vse večje razsežnosti, čeprav se tudi poslednjim letom predvojnih problemov, se spoprijema z zamotanejšimi problemi, katerih reševanja se ne loteva nestrpno in se ne zadovolji s površno analizo.

Z isto pronicljivostjo do problemov, ki je znana za njegovo pisanje v predvojnem času, je začel posegati v zapletene in najbolj vpijoče probleme družbenega procesa, ki so spremljali kot preživele, novi družbeni sistem in skušali zavirati pridobitve novega časa. Med njimi je najbolj karakteristična za ta čas, pa tudi po umetniški plati zaluzi našo pozornost, novela »Gospa«. Povsem logično je tudi, da je posegal, kar je značilno za Zagorskega v podobo malega človeka, ki ga je simbolično lociral v predmestje, tudi v povojnem obdobju in tako na svojski način dopolnil njegovo podobo. Takega človeka iz let okupacije je upodobil v noveli »Velika stvar«, kjer ob starčku, ki je znan po svoji miroljubnosti, logično razrešuje etični problem in s tem tudi vprašanje vrednosti našega bojevištva in boja s sovražniki vseh vrst v času, ko je ogrožen obstoj naroda. Zaradi lastne varnosti in zaradi svoje osvobodilne miselnosti, je prisiljen ubiti v svojem stanovanju vohuna.

Za Zagorskega je značilno dokaj smelo ter zato izvirno poseganje v probleme. Želi reševati — zlasti tiste, ki so pisani s časovno distanco — na človeško preprost in često tudi suveren in prepričljiv način. To pa ne najde včasih pravega odziva. Najbolj karakteristični med takimi deli sta noveli, ki posegata v medvojni čas »Svarun« ki ohranja vso etično lepoto

partizanstva in človeško razumevala »Rdeče in belo«. Obe sicer predstavljata majhen izsek velikega časa, s podobnimi motivi pa smo se pozneje srečevali in se še srečujemo tudi pri drugih književnikih.

Hkrati pa so ga trpke življenjske izkušnje ponovno vodile v poezijo. Ponovni nastop Zagorskega, za katerega so posledje značilne prepričljivost, jedrnatost in notranja ubranost verzov. Po svoji prvotni in idejno pravilni vlogi pesnika kot soustvarjalca družbe in zavedanja s tem v zvezi svoje odgovornosti, z vso upravičenostjo opesnjuje svoja takratna spoznanja o svetu, ki ga je obdajal, s čimer pa se ni zadovoljeval. Pri tem ga je motilo to, da je opustil in pozabil na osnovno funkcijo, ki jo dolguje svojem času, na kakršni bi moral graditi po vojni povsem osvobojeni človek. V pesmi »Riba na kamnu«, ujel jo je ribič, zastavlja dokaj svetobolno vprašanje vesti ob njenem, po človeku vzetem življenju:

Kaj si o ribiču misli
o soncu
o galebih
o meni ...

Razočarani pa bi bili, če bi bila to pesnikova zadnja beseda. Njegova misel se ponovno vzpne ob spoznanju, da so premalo samo zunanje spremembe, ki jih daje nova družba, temveč da ji mora posameznik prispevati svoj delež za dobljene pridobitve, — predvsem na ta način, da odkrijejo, povsem osvobojeni predsodki, resnične vrednote življenja (pesem »Treba bo«). Zagorski je sodil med tiste med sodobniki, ki so skušali na svojski način razbiti našo majhnost. Namenjena je bila torej tistim, ki se niso znali reševati iz teh problemov. Take literarne dokumente razmišljanja o sedanjem trenutku je pesnik izdal v samozaložbi v zbirki »Molčeci svet« (1966). Odmev na njo v tisku je bil povoljen. Recenzenti so v svojih ocenah naglašali upravičenost izdaje, čeprav so v svojih ocenah o njeni vrednosti različni sodili.

V povojnih letih se je literarno delovanje Zagorskega še razširilo. Pri tem mislim na njegovo literarno delo za mladino. Morda bi se delno približali pobudam, ki so vplivale na odločitev pisanja za mladino v nezapletenost, ki mu je dovoljevala in sproščala njegova literarna hotenja v svetu, kjer je mogel biti pristen in sproščen tudi sam. Prvo otroško pesem »Pismo«, je objavil v »Mladi njeni«, prilogi »Ljubljanskega dnevnika« 1952. leta, redno pa je začel objavljati prispevke za otroke 1958, ko je začel sodelovati v »Cicibanu« in nato v »Pionirju«, »Kurirčku«, »Pionirskem listu« ter reviji »Otrok in družina«. Večino črtic, v kateri nastopa isti otrok, je predložil založbi »Obzorja«, kjer so izšle v knjigi pod naslovom »Vse o Piki«. Nekaj najkrajših črtic, namenjenih najmlajšim, je zbral v knjižici »Kje je Medo«, prevajali pa so jih v svoje jezike tudi mladinski listi jugoslovanskih narodov.

Zagorski je znan tudi kot prevajalec predvsem iz ruščine in srbohrvaščine. Pri tem moremo spet deliti njegovo prevajalsko delo na tisto, kar je bilo nemenjeno otrokom (»Uzbeške pravljice«, »Hrvaške pravljice«, »Armenske pravljice«, »Laponske pravljice«, »Najlepše vrhunske pravljice«, »Večerne pravljice«, »Tolstojeve pravljice«, »Andrić«, »Zgodbe iz otroških let«, »Slastnikov«, »Vozovnica na Mars«, »Lahko noč, ptička«, »Srajca srečnega človeka«, »Robinson Crusoe), s čimer je obogatil slovensko pravljicarstvo za pogled v izredno bogat, dotlej nam neznan svet ljudske fantazije drugih narodov. Seveda pa s tem bibliografija še zdaleč ni izčrpana. Med prevodi zahtevnejših literarnih predstav pa zaluzijo omembo prevodi iz jugoslovanske klasike (Kozarac, »Mrtvi kapitali«) in sodobnosti (Nazor, »S partizani«, Krleža, »Na robu pameti«), višek pa pomeni v njegovem prevajanju predstavitev armenskega pesnika Kučaka (»Mladinska

knjiga«, zbirka Lirika, 1974) in izbor Ovanesa Tumanjana (»Železar«, priloga »Listi«, 1971, št. 3).

Seveda pa s tem njegova bogata in razvejana dejavnost še ni izčrpana. Ne moremo tudi mimo njegovega uredniškega dela, ki se je začelo pred vojno s »Knjigo za vsakogar«, po vojni pa nadaljevalo z ureditvijo Čufarjevih mladinskih del »Tovarna«, izborom proze »Nova gaz«, izbora »Tovarna« na Jesenicah, Murnika, zbirke otroških pisem »Pisma na moj naslov«, izbor »Ciciban bere« (1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970), antologijo slovenske partizanske pesmi »Na partizanski straži« in v reviji »Mogućnost« iz Splita, za katero je pripravil »Rukovet novije slovenačke lirike« (1964). Prav gotovo pa pomeni lepo priznanje njegovemu prizadevanju za popularizacijo dela proletarskega pisatelja Toneta Čufarja ureditev njegovega »Izbrana dela« v dveh knjigah, ki je pred izidom. Založil ga je Kulturno-umetniški klub Tone Čufar na Jesenicah.

Seveda pa ne moremo tudi mimo njegovega literarnega poročanja o posameznih delih slovenskih književnikov. Tudi ta pregled je dokaj obsežen (Simon Gregorčič, Bogomir Fatur, Filip Kumbatovič, Anton Ingolič, Mira Miheličeva, Ivan Potrč, Anton Tanc, Tone Čufar itd).

Ceprav je naš pregled bežen pa je le tak, da nam odkrije delovno podobo našega jubilarja. Ob vsem tem se nam zastavlja kot logičen zaključek predlog, da Zagorski pripravi iz tako obsežnega literarnega opusa izbor proze, pesmi in del za mladino, zlasti, ker nam del njegovega dela podaja in s tem ohranja dragoceno podobo naprednega delavstva in njihove težnje po socialno sprejemljivem življenju. Hkrati pa to tudi samo delo to zasluži, saj je bilo prav gotovo pomembno dopolnilo in podpora boju za socialno preobrazbo.

Prepričani smo, da se sme Zagorski ob tem življenjskem mejniku ustaviti, vendar samo toliko, da se ozre na svojo prehojeno literarno pot. Trditi moremo, da je lahko z njo z vso upravičenostjo zadovoljen. Vendar naj bo ta postanek res kratek: kajti sama njegova delavnost nakazuje in zahteva, da na tej poti vztrajno nadaljuje. To smemo od njega člani Kluba Toneta Čufarja upravičeno pričakovati.

Cvetko Zagorski

Novinarjev notes

Moj notes je kotel življenja.
Vse vprek in neurejeno
mečem vanj rojstva in smrti,
krike ljudi, ki so padli strti,
besede zločincev, sodnikov,
hlapcev in oblastnikov.

V svoj notes mečem vsevprek
dneve in leta in desetletja,
denar in ljudi in živali,
reke in ceste in hiše,
odmeve petja, radost in žalost...
in iz hrupa in gneče iztrgan verz
in nežno besedo ljubavnega pisma.

Moj notes je kotel krvi in mesa,
čistih in spačenih in živčnih obrazov,
kotel reklame, resnice, laži,
nožev, sekir in križev in aktov,
joka, zmag, ponižanj, porazov.

Moj notes je kotel življenja!

1939

Kobanske viničarke

Bose noge se v klanec borijo,
bose noge.
H koščenim bokom košarč tiščijo
suhe roke.

Prezeblim veter dežne kaplje zanaša
ostro v obraz.
Črn oblak se nad zemljo ponaša
trudnim v obraz.

Prihuljene kože nemo strmijo
v sivi breg.
Neznanega v njih se otroci bojijo,
ki vlada svet.

Vedo, da v svetu duše ječijo,
žive rote.
Kot pod pošastno črno morijo
otroci drhte.

1939

Luči so zamižale
in ljudje so hrupno zavriskali
v temo,
ki je ločila lani od letos.
Visoko sredi dvorane
so številke zalesketale
1939
in ljudje so blazno zavriskali
iz lani v letos.

Izza rdečih številke so plinske maske režale.

KRATKA BIBLIOGRAFIJA

PESMI

Prva pesem »Časi« objavljena pod psevdonimom Kopriva v »Grudi« 1931. 1939 izdal pesniško zbirko »Bog umira«. Pred vojno objavljala pesmi v reviji »Obzorja«, med vojno v »Slovenskem partizanu« 1944 »Komandant Stanek«, v »Mladini (štajerska izdaja)« »Ne jočemo«, v brošuri »Maščujte nas« pesem »Mrtvi dom«. — Po vojni objavljala v periodikah »Nova obzorja«, »Naši razgledi«, »Borec«, »Problemi«, »Prostor in čas«, »Listi« ter drugod. 1966 izdal zbirko »Molčeči svet«. V rokopisu zbirka »Pesniški dnevnik«.

PROZA

Prva črtica »Maribor« v jeseni objavljena v »Mladini potih« 1935. Do vojne objavljala prozo v periodikah »Sodobnost« (»Po Prekmurju«, 1937), »Obzorja« (»Karli, otrok dvorišča«, 1939, »Vojna«, 1940, »Profil Josipa Korošaka«, 1940, »Edinost« (črtice) in drugod. Po vojni objavljala (deloma s psevdonimom Milan Koblar) v periodikah »Nova obzorja« (novela »Gospa«, 1952) »Novi svet« (novela »Neke jeseni«, 1952), »Obzornik« (»Velika stvar«, 1952), »Tovariš« (črtica »Krst«, 1951) in povest »Primer Bratuša«, (1963) ter drugod. V knjižni izdaji izšel kratek roman »Šesta velesila«, 1954, v zbirki »In minila so leta« novela »Svarun«, 1954. V reviji »Borec« izšle črtice »Trije rekviziti«, 1963, in novela »Rdeče in belo«, 1964, v reviji »Dialogi« novela »Zgodba iz predala«, 1973. V »Borcu« 1973 proza »Dva njena obraza« in drugo.

MLADINSKA LITERATURA

Objavljala skoraj vsa povojna leta črtice, povesti, pesmi in prevode v listih »Pionir«, »Pionirski list«, »Ciciban« in drugod. V knjižni izdaji izšle

knjige »Vse o Piki«, 1963, »Kje je Medo«, 1967, »Zimska zgodba«, 1975, v tisku so »Zgodbe o Piki«.

PREVODI

Razen črtic in pesmi v periodikah prevedel nad 40 knjig, med drugimi: V. Nator »S partizani«, 1959, »Uzbeške pravljice«, 1965, »Robinson Crusoe«, 1965, »Armenske pravljice«, 1966, »Laponske pravljice«, 1969, »Tolstoje povestice«, 1970, »Najlepše turkmenske pravljice«, 1974, »Kučak« (armenska poezija), 1974, »Srajca srečnega človeka« (letonske pripovedi), 1975, M. Krleža »Na robu pameti«, 1975, Jure Franičević-Pločar »Vrtinec« (v tisku).

UREDNIŠKO IN PUBLICISTIČNO DELO

Pred vojno ustanovil in urejal žepno knjižno zbirko »Knjiga za vsakogar« (črtice M. Gorkega in E. Zolaja). Sodeloval v listih »Ljudska pravica«, »Edinost«, »Neodvisnost«, »Večernik« in drugod. Po vojni bil urednik »Slovenskega poročevalca« in »Večera«. Sodeloval v »Socialistični misli«, »Ljudski pravici«, »Delu«, »Naših razgledih« in drugod. Ustanovil in urejal več tovarniških listov (»Tomos«, »Harman«). Napisal več razprav o socialistični kulturi in delavskih pisateljih: »Socialistična misel« (»Borec« 1973), »Spominu pozabljenega pesnika — proletarca A. Tanca-Čulkovskega« (»Borec« 1973), »Tone Čufar — gradivo za življenjepisa« (»Socialistična misel« 1952), »Ob 30-letnici Čufarjeve smrti« (»Borec« 1973), Potopis »Po Koroških« (»Dialogi« (»Dialogi« 1974) itd. Uredil več knjig, med njimi Toneta Čufarja »Nova gaz«, 1958, »Pisma na moj naslov«, 1961, urejal »Ciciban bere« od 1964 do 1970. leta in drugo.

Mrtvi dom

Vstopi, tovariš, odprta so vrata!
S tega praga v hišo
kličeš zaman.
To mrtev je hram,
kjer skozi vežo le veter
hlata po praznini
in so podobe v kotu
le še spomini.

Mrak in hlad vate zijata.
Sneto krilo vrat v vetru šepče,
na njem list — »Verzechnis« šepče:
lani pozimi odgnali so v lager
ljudstvo trpeče —
Pototschnig Hansa, Marijo
in otroke kot piščali po vrsti
Paulo, Franza, Anno
in triletno Luzijo.

Nikogar več ni.
Ni več prijazno
to očrnelo ognjišče.
Pusto je, prazno,
le sestradan pes ga kdaj še obiše,
ovoha
in se s podvihanim repom
spet v hosto zavleče.

1938

Janče, jan. 1944

Hvala ti, svetloba

(Odlomek)

Hvala ti, svetloba,
 ki si mi to jutro posijala v srce,
 da je po dolgi temi
 spet zagledalo svet
 z mladimi očmi:
 šel sem mimo starke s cveticami
 in jih ugledal vse,
 rdeče nageljne in vrtnice
 in bele šmarnice
 in starca je na prijazno besedo
 odgovorila s prijazno besedo
 in potem sem odšel
 z rdečim nageljnem v desnici
 kot z znamenjem svetlobe
 lahak skozi mesto
 ko da me nosi sapa s planine,
 in sem mimo in preko vsega,
 kar je naš črni vsakdan
 (z izpušnimi plini,
 drvenjem, prerivanjem, hlepenjem)
 ugledal v svetlobi,
 ki je in ki bo,
 same ljudi prijaznih oči,
 odkritih smehljajev,
 dobrih dlani,
 s pogledi,
 ki sežejo daleč čez lastni plot
 do Indokine, Angole, Čila, Capetowna,
 do slehernega kottička Zemlje,
 ki ga napaja človeška kri,
 kjer se za svobodo Človek bori.

Odpusti, svetloba,
 ker sem toliko časa hodil
 po ulicah slep
 (ali videl le puhel lišp
 in sexrevolucijo po izločbah,
 poslušal usiljeno laž reklam,
 slišal le verze, zagledane v lastne kvadre),
 hvala ti, svetloba,
 zdaj spet vidim:
 rumeno cvetje
 in vse je rumeno
 in v tej rumenini
 vidim toliko rumenih stvari,
 kot jih še nisem videl nikoli,
 sredi vseh pa se mi kot roža v vrtu
 zablešči
 na visokem predmestnem plotu
 polmetrske z rumeno oljnato barvo
 napisane črke:
MOJCA RAD TE IMAM
 (Najbrž hodi Mojca vsak dan
 tod mimo v šolo in iz šole.)
 Pa sem dvignil ves ta plot
 visoko visoko
 kot prapor, kot znamenje,
 naj ga vidi vse mesto,
 naj ga vidi ves ta izmučeni svet
 in naj z mano verjame
 v svetlobo, ki je in ki bo,
 v Človeka, ki je in ki bo,
 v ljubezen, ki je in ki bo,
 v življenje, ki je in ki bo,
 svetlo, delovno, veliko,
 k človeku obrnjeno s celim obrazom
 v jutri

1975

Pokopališče siromakov

Nov grob, dober meter globok,
 v ilovico skopan, siromaka čaka.
 Na dnu jame srardi črno mlaka,
 v mlaki okostje neznanega siromaka:
 lobanja, prsni koš, bele kosti.
 V jamo spuščajo že tretjega siromaka
 v odano sklenjenimi dlanmi
 med štirimi obtesanimi aeskami.
 Pljusnila je ilovna ta mlaka,
 pokale so pod krsto kosti
 Iz drobnih rok prst na ploščo prši.
 Ob gomili sirom: aščina za siromakom
 plaka.

1939

VESELI HARMONIKAR

Pogosto nismo imeli ne strehe ne kruha,
 marsikakšno noč smo prebili na pohodih,
 dež nas je močil in sneg zametaval — imeli
 pa smo harmonikarja, zmeraj veselega ku-
 rirja od nekod iz revirjev. Nič ne vem, kako
 je prišel k hrvaškimi partizanom, niti kaj
 drugega o njem, razen da se je pisal Romè.
 Pa še to sem zvedel komaj po njegovi smrti
 iz papirjev, ki sem mu jih vzel iz žepa, da
 jih spravim in izročim njegovim domačim,
 ko bo vojne konec.

Nikdar nisem govoril z njim, samo videl
 sem ga kdaj: bil je širokega obraza in črnih
 las; že tako dovolj razpotegnjena usta pod
 velikim nosom so mu venomer lezla v
 smeh. Še pogosteje sem slišal iz gozda ali iz
 koč, kjer se je nastanila njegova četa,
 hrupni, veseli glas harmonike, ki jo je kljub
 teži nosil povsod s seboj. Svojo drago spre-
 mljevalko je izročil drugim v varstvo le,
 kadar je moral sam na kurirsko pot.

Tudi tisto poznojesensko popoldne je
 zaupal harmoniko bolničarki v bataljonski
 ambulanti, potem pa se s torbo čez ramo
 spustil proti dolini. Toda ni minilo deset
 minut in že je nekajkrat počilo od tiste
 strani. Bataljonski poveljnik je poslal tja
 četo. Pokanju pušk se je pridružilo drdra-
 nje strojnice in vmes nekaj topih odmevov
 ročnih granat.

Ni trajalo dolgo. Četa je ustaše pognala
 in se vrnila. Le bolničarka ni dočakala har-
 monikarja, da bi prišel po svojo harmoniko,
 in harmonika se ni oglasila kakor druge-
 krati, kadar se je vrnil njen lastnik s kurir-
 ske poti.

Z muko sta ga prinesla v vas dva borca,
 eden za noge, drugi za pod pazduho, in
 drugi je bil ves krvav po obleki, harmonikar
 pa je imel tam, kjer na bi bila glava, vrat
 prekrit z robcem, prepojenim s krvjo, in
 desnica, odtrgana v zapestju, mu je ople-
 tala do zemlje.

Položila sta ga v travo in povedala,
 kako je bilo.

Zadel je na ustaše, ki so se bili prikradli
 ponoči pod Kalnik in začeli lesti v hrib. Za-
 gledali so ga, prej kot on nje. Prestrelili so
 mu koleno in ga hoteli ujeti. Zavlekel se je
 za bukev, snel s pasu ročni granati, udaril s
 prvo ob kamen in jo zalučal med ustaše,
 udaril z drugo ob kamen, si jo podržal h
 glavi in se s čelom naslonil na torbo, da je
 razneslo glavo in torbo.

Proti večeru so ga prenesli na vaško po-
 kopališče. Preden so ga položili v jamo —
 brez rjuhe, brez krste — je presekala komi-
 sar tišino in rekel z mehkim, nič ukazajo-
 čim glasom:

»Sezujte ga!«

Oči vse čete so se zazrle v gojzarje, ki so
 gledali izpod oguljene deke. Okrog podpla-
 tov se jim je zlepile ilovica, a ob gležnjih so
 se rjavo svetili. Še zjutraj jih je vneto
 očistil in s salom naloščil. Bili so skoraj še
 novi. Nekaj borcev v četi pa je bilo malo-
 dane bosih in zima pred vrati.

Doslej je sezuvala četa le mrtve sovraž-
 nike, medtem ko je tovariše pokopavala na
 hitro: ni dovolila, da bi ji čustva mehčala
 voljo, vojna je vojna in žalovanje je bilo
 treba preložiti na poznejši čas.

Ko se ni nihče zganil, je rekel komisar z
 istim mehkim glasom:

»Se ga mar bojite, tovariša?«

Komisarju, ki mu partizansko življenje
 še ni zbrisalo v bledega, podolgovatega ob-
 raza vseh sledov šolskih učilnic, je v kottič-
 kih ust strepetal komaj zaznaven nasme-
 šek, ko da hoče pregnati negotovost in
 mōro, ki sta legli četi na dušo.

Četa je skamenela v eno telo, ostrmela.
 Potem se je — kot jata ptic pred odletom
 — zganila, se sklonila za spoznanje naprej,
 ko da bi hotela vsa hkrati klekniti k mrtve-
 mu harmonikarju. Prehitela sta jo harmo-

nikarjeva najboljša prijatelja, se odtrgala
 od čete in pokleknila k njegovim nogam.

Krotek sij poznojesenskega večera je
 legel na njivo razmajanih križev in rdečega
 ruja, blažil okamenelo podobo čete ter
 ozarjal sklonjena obraza in počasne gibe
 dveh parov prstov.

Takrat je vstopila skozi vrata, razžrta
 od rje in viseča na enem tečaju, rjavooka,
 temnopolta partizanka v ohlapni vojaški
 bluzi in v zakrpanih lačah s črno kito
 izpod triroglne kape. Neslišno se je usta-
 vila za četo, skamenela z njo, le lica, s
 katerih je poniknila kri, so splakovale solze
 kot splakujejo goste, debele kaplje šipo v
 jesenskem dežju.

Komisarju je v kottičkih ust spet strepe-
 tal tihi smehljaj, ki mu je pomagal čez člo-
 veške težave. Vse je bilo v njem — prošnja
 in olajšanje, in s posineli ustnic se se mu
 odlepila beseda, ko da prevzema nase pezo
 dejanja in odvrača sivino nébesa, ki se je
 zgrinjal nad četo:

»Glejte, še poslednje nam daje tovariš,
 veseli harmonikar.«

Skozi četo je šlo kot dih, zganila se je in
 zravnila. Borca sta odložila čevlje ob rob
 plitke jame in položila vanjo harmonika-
 rja, nekdo je privlekel desko, jo položil har-
 monikarju čez prsi in dvajset parov rok je
 hitro, hitro zagreblo jamo, ko da se jim
 mudi še pred nočjo zagrebsti sadiko v to
 mokro ilovnato prst.

Molče se je vračala četa po globokem
 kolovozu med koč, nemo ždeče v mraku,
 in eden izmed fantov je nosil v rokah skoraj
 nove, okrog podplatom ilovnate in v
 gležnjih svetlo naloščene gojzarice, ki se
 bodo še nocoj kot vsak dan odpravili na ku-
 rirsko pot, ko da se v četi ni nič spremenilo.

Cvetko Zagorski

Nočni čuvaj

V zgodnji jutranji uri,
 ko vse še spi,
 sleherni dan
 prišepa domov
 v svoj blok
 številka pet
 stopnišče tri
 in vrata dve
 invalid
 iz časa enobé.

Vso noč
 prebedel je
 v tovarni,
 desetkrat
 jo je obšel
 tih in nem.

Na teh obhodih
 skozi leto in dan
 že zdavnaj
 vse je premeril,
 presodil
 in zdaj tih in vdan,
 ko vse spi,
 invalid
 nad tovarno bedi.

1950

Takrat smo stanovali v Mariboru na Pobreški cesti. Ta cesta, zmeraj ali prašna ali blatna, je vodila na Pobrežje. Pobrežje — že samo ime ni pomenilo nič dobrega. Bilo je sicer čedno predmestje, pol kmečko pol delavsko, z njivami, sadovnjaki in mnogimi vrtovi, a tam je bilo tudi mestno pokopališče s tisoč in tisoč grobovi. Če si torej rekel o kom: »Šel bo na Pobrežje,« je lahko tudi pomenilo, da bo umrl.

Po tej cesti so venomer ropotali kmečki vozovi, hrumeli avtomobili, zvonili kolesarji... In mimo hiše, kjer smo stanovali, so hodili arestantje. Ob Pobreški cesti je bila namreč kaznilnica, ena največjih v državi. V sive raševinaste obleke oblečeni jetniki so vsak dan ob isti uri vozili v mesto, v mestno jetnišnico, polne gare komisa — arestantovskega kruha. Mimo hiše so hodili na delo in z dela. A to so bili sami »lažji« arestanti. »Težji« niso prišli nikoli izza kaznilniškega zidu, »najtežji« pa so bili zmeraj v verigah in okovih. Tudi te sem videl, kadar sem nesel v kaznilniško delavnico krpate čevlje.

Ampak to še ni bilo vse. Onkraj ceste, za leseno ograjo, so bila poslopja velike bolnišnice, prav nasproti hiše, v kateri smo stanovali, pa se je skrivala med nekaj smrekami pritlična hišica s petimi okni, za katerimi je zmeraj brlela medla zelena svetloba; bila je bolniška mrtvašnica.

Hiša, kjer smo stanovali, je bila nova, dvonadstropna, palača v primeri z drugimi starimi in pritličnimi hišicami. Pod hišo in zadaj za hišo je bila velika strojno ključavničarska delavnica. Od zgodnjega jutra pa pozno v noč so ropotali v njej stroji, razbijala kladiva, cvrčalo razbeljeno železo in sikali varilni aparati; izpod njih je pobilskovala žarka svetloba in v njej so poplesavale postelje in omare v sobi.

Lastnika hiše in delavnice ni nihče imenoval drugače kot »Hausherr« (hišni gospodar). Bil je majhne postave, okrogel ko sodček, zmeraj nasršen in v kotu mesnatih ustnic je žvečil cigaro. Ne spomnim se, da bi se kdaj s kom prijateljsko, po človeško pogovarjal. Pravzaprav sploh ni znal govoriti, ampak je samo godrnjal ali pa rohnel. Slovenske besede ni zinil, grčal je le svojo »marpurgarsko« nemščino, kakršne bi moralo biti resničnega Nemca sram.

Medtem ko sta stanovali v pritličju dve stranki in še stara hišnica Nana, pa tudi v drugem nadstropju dve stranki z otroki, je živel v prvem nadstropju »Hausherr« sam z ženo in kuharico. Tudi žena se je imela za Nemko in je slovensko spregovorila le, kadar se je s kmetičami pogajala in zbijala ceno jajc ali masla. Bila je visoka ženska ravne drže in izbrano nejevoljnega obraza, ko da njenemu žlahtnemu nosu smrdi ves ta delavski, kmečki, slovenski svet, ki jo obdaja. In tudi kuharica, visoka in tenka samica srednjih let, se je navzela navad svoje plemenite gospe. Po večkrat na dan sem jo slišal, kako je rezko in ukazujoče zaklicala skozi okno v delavnico:

»Matin, bring Holz!« (Martin, prinesi drv!)

»Matin bring Kohle!« (Martin, prinesi premoga!)

Matin — s podaljšanim a namesto manjkajočega r — to je bil vajenec Martin. Bil je za hišnega hlapca in za hlapca.

Da bi mu šel uk bolj v glavo, so ga tudi tepli.

Neko dopoldne sem zaslišal iz delavnice spet hrum. Razložil sem gospodarjev glas:

»Bos? Bos? Holt Maul, du Of tépata!«
Prevedeno v pravo nemščino bi se to glasilo: »Was? Was? Halte das Maul, du tölpelhafter Affe!« Ali po slovensko: »Kaj? Kaj? Zapri gobec, ti prismuknjena opica!«

Hkrati je začelo padati po Martinu. Padalo je ko po perilniku, počasi, v enakih presledkih, premišljeno in temeljito, kakor je vzgoji primerno. Najbrž je tepel prvi pomočnik, visok, prevzetan lepotec in kuharičin zaročenec. Razen Martinovega javkanja je bilo slišati potem samo še nabijanje kladiv, zakaj delo ni smelo trpeti, in čofotanje po Martinovem telesu.

Videl nisem ničesar, a možgane mi je preblislila živa slika: Martin leži na tleh, glavo tišči v dlani, nad njim pa vihtita gospodar in prvi pomočnik vsak svoj železni drog.

Pognal sem se na okno in zakričal:

»Pustite ga! Svinje!«

Takrat me je nekdo od zadaj zagrabil in potegnil z okna.

»Kaj si nor? To je ja, Hausherr!«

Jaz pa si nisem dal dopovedati. Še naprej sem kričal: »Svinje!« Nisem razumel, zakaj se ga vsi boje, zakaj ga spoštujejo, to živino. In se s tem postavljajo pravzaprav na njegovo stran, proti tepenemu, zaničevanemu, brezpravnemu vajencu.

Od takrat me je vleklo k ljudem, ki se jim je godila krivica, in kmalu sem se znašel v družbi vajencev, mladih delavcev in brezposelnih.

Tisti čas so začela izhajati v Ljubljani »Mlada pota«, časopis, ki ga je oblast gledala po strani, a ga brez vzroka ni mogla takoj prepovedati. »Mlada pota« so objavljala članke, leposlovne prispevke in pisma fantov in deklet iz vse Slovenije. Izmyslili smo si poseben način, kako bomo razširjali ta časopis med mladino našega mesta. Prihajal ni po pošti na posamezne naslove, ampak smo ga naročili kar za vse mesto skupaj, na skupen naslov. Ustanovili smo mestni kolportažni odbor, po okrajih in po ulicah pa mrežo okrajnih in uličnih odborov. In ko je prišla nova številka, so člani vseh teh odborov pohiteli v predmestja, po ulicah, po hišah in delavnicah in raznašali posamezne izvode. Obenem so zbirali nove naročnike, pridobivali somišljenike, zbuvali delavsko zavest.

Preden so oblasti časopis prepovedale, se je ob njem že razraslo mladinsko gibanje — kot cvetje v pomladnih dneh. Ta neprijavljena, pollegalna organizacija je zajela že toliko mladine in si priborila tako moč, da je zahteval delavec Miloš Zidanšek — odločen mož, ki se je bil pravkar vrnil iz mitroviške ječe —, naj ustanove sindikati mladinski odsek. Sindikati so res dali prostor v delavski zbornici in tekstilni delavec Maks je sklical mladino na sestanek. Mladine se je trlo, dvorana je bila pre-majhna. Več govornikov je govorilo o razmerah, v katerih živi vajeniška mladina, o boju za njene pravice. Policijski agent, ki je prisostvoval zborovanju — vsak sestanek je bilo treba prijaviti policiji —, je večkrat prekinil govornike, a to ni nič motilo, še podžigalo nas je.

PESEM

V pripravah za to zborovanje je sodeloval razen Zidanška tudi Jože Hermanko. To je bil zrel, odrasel mož, pa pošten in sila dober človek. Če je šel po razmočeni poti, polni deževnikov, se je previdno prestopal, da ne bi katerega pohodil. Bil je inženir, lahko bi bil gospod, pa se je tako ves predal delavskemu gibanju, da ni več dobil službe. Imel je stare, oslabele starše in je doma celo pral, ko mati ni več mogla.

Hermanko je rekel:

»Mladina bi lahko pripravila akademijo za Prvi maj.«

Začeli smo sestavljati spored: nagovor, zborna recitacija, posamične recitacije, pesmi...

»Napiši pesem, jaz jo bom uglašil,« mi je rekel Leo Novak, profesor glasbe brez stalne službe.

Ze drugi dan sem mu prinesel pesem. In Leo jo je čez noč uglašil...

Prvi maj. Polna velika unionska dvorana. Večidel mladina, pa tudi stari delavci, žene, nameščenci in nekaj profesorjev in advokatov, ki so hoteli s svojo udeležbo podpreti mladino in javno izpričati svoje simpatije za delavsko gibanje.

Na oder začno korakati fantje, vajenci in mladi delavci, vsi v snežno belih srjajah. Dostojno, v lepi vrsti, ko da so navajeni nastopov in belih srjaj, ko da še včeraj niso bili umazani in skuštrani in jih ni zmerjal ali mlatil gospodar.

Med pevci je bil tudi Martin, umit, počesan, v beli srjaji. Ko bi ga zdajle videl gospodar! Zgrizel bi se od jeze!

Zadnji je prišel na oder dirigent, drobni Leo. Obrnil se je k občinstvu in napovedal: Pesem mladine. Dvorana je zagrnela od ploskanja. Dirigent se je obrnil k pevcem, dvignil roki in zaorila je pesem.

Spominjam se samo še refrena, s katerim se je končevala vsaka kitica:

Zmagale množice bodo,
delovno ljudstvo povsod!

Stal sem nekje zadaj, skrit med množico. Srce mi je trepetalo od sreče. Tako prijetno, toplo in varno je bilo sredi množice. Še bolj prijetno zato, ker nihče ni vedel, čigavo je besedilo pesmi.

Pač — nekdo me je moral poznati. Začutil sem pogled na sebi in se obrnil. Dvoje velikih modrih oči je zrlo vame toplo in prijazno. Bila je mladinka Jelka, lepotica, deklica dobrih štirinajstih let. Nerodno sem se ji nasmehnil.

Prehitro je bilo pesmi konec. Navdušeno ploskanje je spremljalo fante, ko so odhajali z odra. Jaz nisem ploskal, bilo mi je, ko da sem na vrtiljaku, ki me nosi visoko visoko pod strop.

Čprav tista pesem ni bila nobena umetnost. Ne besedilo in najbrž tudi ne napev. Bilo je samo nekaj takega, kar je v vsakdanjem življenju kruh. Samo kruh.

Pesem pa se je prišla in kadar smo hodili na izlete — v Radvanje, na Pohorje, na Urbana, smo jo še večkrat peli. Prav tako seveda tudi druge pesmi, lepše in starejše, ki so ostale še do danes in bodo zmeraj: Marseljezo, Internacionalo, Nabusimo kose, Bratje, le k soncu...

Hermanka in Novaka so Nemci ujeli, mučili in ustrelili.

Zidanšek je kot junak padel v boju z Nemci.

Martin je bil partizanski komandant in je vojno preživel.

Maks je bil med vojno ilegalec v mestu. Jelka se je v tujini izgubila, premamila jo je blišč sveta.

Hišo, v kateri smo stanovali, so zdrobile ameriške bombe z ljudmi vred in ruševine je zarasel plevel.

Tudi tista pesem je pozabljena, jaz pa se je spominjam kot prelepe pravljice...

O drevesih

Dokler bodo drevesa,
bo tudi življenje.

In kaj naredijo iz dreves?
Časopisni papir,
papir za reklame,
papir za pogrošne romane,
toaletni papir.

Zadnja želja:
da mi iz prsi korenine poženo,
da zrasem v drevo.
Da bom med drevesi
drevo.

Viharnik

Na vrhu
sam
okleščen
zravan
ob kaj si oprt?

V sebi
sam
sem zravan
sam nase
oprt.

Zakaj
še stojiš
viharnik
na gori
sam
in odveč?

Stojim
prav zato
ker sem sam
ker brez mene
se nihče
ne bi upiral
viharju
več.

Umrlo drevo

Teško je iti spomladi
mimo mladega, umrlega drevesa;
revno je in golo, veter ga ne stresa,
slepo je za sonce in nebo.

Teško je iti poleti
mimo mladega, umrlega drevesa:
ni mu bilo dano doživeti kresa,
ne pognati globljih korenin.

Teško je iti jeseni
mimo mladega, umrlega drevesa:
žolna mu kljuje v srce, lubadar mu vrta
v oslepele oči.

Teško je iti pozimi
mimo mladega, umrlega drevesa:
zasekal drvar mu bi zadnje rane
in v peči poslednjič zaihti...

Morje

Sonce tone v obzorje,
kot tvoja temna strast je morje.
Tvoje modre oči,
globoko nedogledno nebo.
Školjka na produ,
bisera ni.
Balada o potopljenem brodu
meni na srcu leži...

Misli o tebi,
mrtvi so, beli galebi.

Staro predmestje

Ulice z ozko režo neba,
veter si lomi v teh ulicah krila,
pomlad se tu je na tlaku ubila,
sonce ne pošlje semkaj zlata.
V teh ulicah mrak je vedno doma,
mrak v pehanju, ki ni mu odjuge,
v pravljici mrak je mrke vlačuge,
da še pred smrtjo nekom se prodaja.

Tišina

Kadar zavije me čas s tišino,
kadar sem čisto, čisto sam,
iščem poti na samotno planino,
tam je mrtve matere hram.

Materin hram. Vidim p. aznino,
v vetru slišim le njeno besedo,
v vetru slišim le njeno besedo,
ki je med nami za sedmo sedmino...

Ura v noči

Ura iznenada onemi.
V sobi noč. Naenkrat tišina,
v tišini tesnoba,
ki boli.

Še vetrca ni,
le okenca kopljejo se v mesečini:
v njej Bethovnova deveta
neslišno zveni.

Nekoč sekunde, minute se izteko,
zadnji motni odsev sveta bo v očeh,
v večnost odtečejo zadnje kaplje krvi.

Sin kot pravičnik spi.

1966

Podstrešje

Podstrešje ni svet revnih ljudi,
podgan in miši;
tu v tej hiši
delita si ga študent in bivši žandar.
Spodaj, na sončni strani
ima celo nadstropje nek sekretar –
vsako jutro se s fordom odpelje
na ideološki sestanek.
Študent kdaj kdaj napiše članek
za Ljudsko pravico
o izkoriščanju človeka po človeku,
o enakosti in socializmu,
piše in smehlja se predse,
češ, da res bogat je fant:
v hiši živi s pomembnimi ljudmi,
z žandarjem in sekretarjem,
na revni polici sta Marks in Kant.

Podstrešje ni svet revnih ljudi,
podgan in miši.

Epigrami

1
Piše Ongàonè spomine,
piše jih kot kak heroj:
vse za blagor domovine,
a največ za blagor svoj.

2
Nikakor ni dovolj
zgolj sestava mlada,
če od Marksa je ostala
samo (manjša) brada.

Mož, iz fine družine
po grabežu sodi med gnide:
komolci so zrastle mu v kline,
možgani – v hemoroide.

Dandanašnji je pisatelj
usak polpismeni Slovenec:
spomine vojne meri si na vatelj,
nadeva sebi si junaštva venec.

Iz takih drobnih,
zlobnih duš:
lahkó rodi se
sama uš

Benjamin Gracer

Variacije na temo: Biti

igralnica
Po neki zamisli
norih bogov
je svet igralnica
V njej to pleme vsakič
zaigra duha
in se odkupi s krujo ...
žeja
Nobeno ljudstvo ni
tako krvavo vpeto
med nebo in zemljo
da bi ga ne žejalo več
po življenju
Tudi moje ne!
oblast
Kdor sklene roke —
naj spremeni sebe!
Kdor dvigne pest —
naj spremeni sebe!
Dovolj jih je
omahnilo v imenu njega:
za kraljestva, ki se
nad grobovi zidajo
in se vanje pogreznejo
kruh
Preklete življenje:
nekdo te bo vendarle
prekvasil in premesil
da boš zadišalo po lakoti
ko te zapečejo naši —
komajda še tleči ognji!
solza resnice
Če samo drobna
solza resnice
ostane za mano:
naj jo razlije veter
izpere dež
izsuši sonce ...
da je ne ubesedijo kdaj
lažniva usta
mrtva
Njeno mednožje
je dešifriralo
še lestečo govorico stvari —
in priključili so jo
na centralo ničanja
ko se je odrekla rojstvom ...
vest
K vrugu ljubica
pa ta tenka vest
ta tenka vest
med kosmatimi:
človek človeka
rabi
uporabi
izrabi
obrabi ...
kakor stroj

Slepeča mavričnost

Nekako drugačno sonce
bi moralo sijati
v to bolelasto, rakasto živčevje
nadišavljene družine
takih ljudi
s konjunkturo,
oproščenih vsakršne licence,
za prostaško omiko
in vsevedno norost,
za koeksistenčno garancijo
ljubavi in slepomišenja.
Ne smejmo se
s komaj ukročenim
dražljivim občutkom,
saj že upa živi človek
s transplantiranim srcem
preko Lune,
ki jo osvaja
zemeljski izbranec.

Andrej Kokot

Molitev proletarca

Da ob vsakem prvem v mesecu
se na novo prerodim
in trideset prihodnjih dni
lahko še doživim,
se zahvaljujem vam, bogovi,
ki merite moj gmotni položaj.
Vsak dan v kletvicah ponižno vas častim,
v strahu, da ne bi name pozabili kdaj
in da ob pravem času še dobim
(na kar tak željno čakam). V hvaležnosti
obljubljam vam, ne bom izdal,
da nosite v svojih prsih namesto srca
— kamen,
amen.

Pridi pesem smrti

Pridi pesem smrti,
pridi, da prisluhnem
večnim zvokom tvojih sanj.
Naj nad mano
omedli svod resnic,
prižganih v zanosu
iskrenih dni,
pričetih v zori
mladeniških utvar.
Ugasni
ves moj žar ljubezni
in steptaj v zemljo
to prešerno brstje,
da tema lahko nastopi
svoj veliki čas.
Postavi pogum moj
pred zid obsodbe,
da omahne pred noge sodnikom,
ki terjali so konec
zastavljenih poti.
Pridi
pesem večnih sanj
in položi name roko
svojih bledih lic,
da končam brezupni boj
in da se sprostijo maske srha,
uprte vame,
da za mano svetli dan spet vzide.

Valentin Polanšek

Odraščanje

Kako se polnijo kupe
z dnevnim trošenjem
lastnega jaza,
in se gradim
na zadelanih votlostih.
Drugi občudujejo pokončno rast,
ki se razkoreninja navzven,
ker jo gnetem navznoter.
Pa spregledajo
uso pogoreliščino
z upadlimi upi
v vseh zmogljivostih
kot zgorevajoče rakete
iz ozvezdnih globin
nezatajenih strasti.
Tako sem le umesna
nestanovitna vsebina,
ki se kdaj kdaj
približujem
od vseh verjetnosti
najbolj
ukročenem divjaku.

Čakanje II

Luna leno bdi
nad sivim poljem,
smreke se zagrinjajo
v skrivnosti svojih senc.

Samotna starka
legla je z nočjo,
nespečnost čas
spreminja v večnost.

Ob dimniku
se štiskajo golobi.
V okno skritih upov
pognal je cvet ledenih rož.

Kje si, Jernej

Kje si Jernej?
Pridi
in pokaži nam pot
kod si hodil.

Pridi,
da občutimo
tvoj plamen poguma,

da spoznamo obličje resnice,
da zremo
kako je s pravico,
da spoznamo Jerneja našega časa,
da njegova beseda ne bo osamljena
terjala svoje.

Ni dobro

da smo vedno
pokonci.
Veliko boljših
je stoje
podleglo.
Marsikdo
je zravan
in z viskoletečimi
podgledi
komaj
še obvisel
na robu
v prepad.
Ni dobro
zgubljati
tal
pod nogami,
tudi če iščemo
bližnjico
do bližnjega.
Če ti usako uganko
kdo pomaga razvozlati,
boš težko
ti komu
pomagal,
ko bo terjal
čas
use
od tebe.

1. Korala ugaslih raste iz globine, svetlobni pesek v plinast dan polzi, izginila je nema sled topline v sobanah spanca, v sapi vlažnih dni.

Vsak dan kot ta jesen v prozornost pelje, v barvit učinek skupnih bolečin in v vetru zvita reka mrtve stelje vseh živih senc ugaša v tih spomin.

2. O kje si kameniti puh nemirov, vrtovi bisernih gravur resnic, sprhnela smer pomena v dnu izvirov natrpana s steklenim dihom ptic.

Portalna omama, vhod v razvaline pozabljenih življenj, ugaslih let, s pojočim jokom lomi ščit tišine in v zven predčasnih misli pada v svet.

3. A z jutrom razočaranja vzplahuta melodična svetloba v strt nemir in hladna kaplja izkušnje kot minuta svinčene stiske pade v vsak izvir.

Ko dogori solzenje za minulim mladeniški korak prestopi kri, le miselni trzaj za izginulim šopkom sanj ostane v vetru dni.

Fluorescenco besed

1. Beseda je kot žarek brez težišča, kot curek niča, ki se v vseh iskri, sočasen piš izraznega rosišča, korala misli in neparna kri.

Beseda je kot zleknjena nevzdržnost, kot motna sfinga v vodolomu dni, je skrilava pretveza, šumna možnost, steklen oblak, večramni slap ljudi.

2. Misel v gibih zavetišč skovika, v posodo gozda proži zvezdni sneg, z mehurčki senc zaplava v ogenj slika poljubov blatnih, kot na kožni breg.

In sončni zvok dežuje v dimnik časa, prstena jadra veter kamenja, plameni hrbtenic kot živa masa amorfnih misli rastejo iz dna.

3. Razredčil sem telo v napeto vlažnost, napihnil lečast zvok v osat ledu, saj trhla sredotežnost, prhka važnost preužitih besedi je panj rodu.

Osolek vida, os nepokončljivih spojin minljivosti, konkaven jok, spominski mineral besed kočljivih, v razcepu misli prasketanje rok.

4. Temnica vzdušja in podzračna plesen je vžig zaves besednih, zid strasti v oplemeniten kaos misli stresen v operjeni oskrumbi obvisi.

In spev-spiralni romar ravnovesja, razbremenjen spektralen um luči se v kastrovec in v žaro breztelesja razlije, grob ostane v vetru dni.

5. Stonogi tehnovažer z žezlom fonov besedne alge pase nevede, da je v oblakih popje dežnih tonov, požira svojo smrt, ko vanjo gre.

Najsplošneje kot miselna nosečnost zapade palma fraz v jeklen privid, močvirne orglje donijo v večnost dokler beseda ni ogljeni zid.

Poznojesensko sonce je tako razkošno metalo svoje dolge žarke, da so se gozdovi bleščali v vseh mogočih barvah. Mir je bil vsepovsod tak, da je tudi Darko pozabil na vojno.

Spuščal se je po prijaznem pobočju poraščenega hriba, za katerim je bil skrit bunker z ranjenci. V njem je njegova mamica stregla in kuhala vsem, ki so prišli tja. Pred meseci sta komaj pobegnila Nemcem, ki so ju zaradi očeta prišli aretirati. Takrat je mamica rekla:

»Ne dam te! Šla bova za očetom!«

Darko tega še ni razumel, sovražil pa je uniformirane ljudi, ki so požgali sosedovo hišo in zaradi katerih so že večkrat vpili na mamico.

»Zaradi njih tvoj očka zdaj ni doma pri tebi! To so grdi ljudje!«

Tako mu je večkrat govorila mamica, zato je rad stekel z njo v gozdove. Mama mu je sešila kapo-triglavko in ker je bil prijazen fantič, prav nič boječ, je postal nepogrešljiv član družine v bunkerju. Mami in ranjencem je prinašal vodo in drva, po otroško je prepeval pesmice, ki jih je znal že veliko in vedno znal potolažiti kogarkoli. Tudi mamico.

»In prav to jesen bi moral iti v šolo!« je večkrat vzdihnila mamica. Zato so ga ranjeni partizani učili tudi pisati, čitati in računati. Nikoli ni bil brez dela.

Vode ta dan še ni zmanjkalo, vendar so ga poslali ponjo. Na skrivaj so mu hoteli pripraviti darilo za njegov sedmi rojstni dan. Darko se o tem ni niti sanjalo.

Darko je poskakovaje šumel po listju in bi za kako uro najraje šel v vas med otroke. »Igrali bi se, posodo za vodo in triglavko (kapo) pa bi tačas skrili v grmovju!«

Z roko je segel vrh glave, kot bi se hotel prepričati, če je pokrivalo, ki je bilo že zamazano, še na njej.

»Rad bi novo! Tako, kakor jo nosi Luka!« je zaželel, in v hipu pozabil na igranje z otroci.

»Čakajo me z vodo!«

Nekaj korakov je bilo še do studenca, ki je dajal okusno vodo. Tedaj je posodo, ki mu je že omrtničila desnico, prestavil v levico. Zdjaj je blizu vode opazil dve, tri postave. Prijetno mu je bilo, ko je pomislil in potihno zaželel, da so to morda tovariši, s katerimi je prišel oče.

Spet je posodo prestavil v levico, da bi desnico lahko stisnil v pest in tovariše pozdravil tako, kakor se spodobi.

Veselo in radovedno se je bližal studencu, tedaj pa so postave skočile vsake sebi. Njegovo oko je ujelo take škornje in kape, kakršne so nosili Nemci, ki jih je še doma ogledoval tako natanko, da je že od daleč razločeval, s kakšnimi vojaki se bo srečal.

V tem hipu ga je prešel občutek, da tam ne morejo biti partizani!

»Škornji? Kape? Takih naši ne nosijo!«

Vsi nauki o previdnosti so zdaj njegovo drobno telesce prešinili tako, da je Darko v trenutku postal velik.

»Šel bom naprej, kakor da nisem opazil nikogar. Če so naši, ne bo težko, če je zaseda, bom storil drugače!«

Gozdna tišina je naenkrat postala neznozna, praznične barve so potemnele in sonce je dobilo posmehljiv izraz.

»Če so me zasledovali odkod prihajam, so vsi obsojeni. Tudi mamica!«

In Darko je šel kar naprej. Sicer ne več poskakovaje, vendar tako, kot da ni opazil ničesar. Še enkrat je popravil triglavko, se ustavil in počepnil ob vodi, mimogrede pa z očmi tipal okolico. Zdjaj je vedel, da ga opazujejo Nemci, da tisti poprej niso bili partizani, še manj pa, da bi bil med njimi očka.

Zajel je posodo, jo postavil na tla, potem pa legel, kot bi pil vodo.

Lep, čist studenec, ki je zdaj postal izdajalski kažipot, se mu je oddolžil vsaj toliko, da se je v njem videl kakor v ogledalu. Poleg svojega obrazka pa je opazil tudi dve zeleni postavi, ki sta iz grmovja lezli proti njemu...

Darko se še vedno ni izdal. Vstal je, prijel posodo in se zdaj obrnil v nasprotno smer.

»Nemara bi radi, da bi za menoj prišli naravnost v bunker. Ej, ne boste me!« si je rekel in se začel zgubljal med grmovjem.

»Za menoj bodo šli, ko nič ne streljajo!«

Ta ugotovitev ga je prestrašila.

»Tudi tako jih bom pripeljal v bunker! Opozoriti jih je treba drugače!«

Še nekaj korakov je stopal počasi, potem pa je stekel.

»Bom videl, kaj nameravajo...«

Takoj za tem je zaropotal in okoli ušes so mu zažvižgale kroglice. Ustavil se pa ni — in tekel je čisto v drugo smer.

»Kar za menoj. V bunkerju vas zdaj že slišijo!«

Darko je tekel, tekel, da mu je voda škropila po vsem telesu. Spustil je pa ni...

Streljanje je ostalo za njim, zato je ostro zavil v hrib, da bi se vrnil v bunker. Mamica ga je čakala že zunaj, ostali tovariši pa so že zginjali za robom. Ta z eno, drugi z dvema palicama, toda vsi...

»Takoj smo vedeli, da so streljali nate. Ti moj fant, rešil si nas!«

Vsega je otipala, če je cel ali ne in Darko se je komaj obrnil njenih tesnih objemov.

»Saj vidiš, da mi ni nič! Umakniva se že! Morda nas obkoljujejo!«

Pograbila sta skromno opremo in zginila za ostalimi...

Darko je hodil spredaj in z očmi ostro prebadal gozd. Bil je videti miren...

Prekobalila sta se na drugo stran in zgubila zvezo z ostalimi.

Naenkrat sta tišino pretrgala dva zaporedna strela in tedaj je mamica jeknila:

»Darko! Nekaj me je zadelo!«

Klecnila je na kolena in legla na mah. Darko je skočil k njej in jo zaščitil s svojim telescem. Sam ni hotel naprej.

»Mama, mamica! Dvigni se! Bežati morava! Saj boš, kajne!«

Toda mamica je globoko hropla in vmes izdabila s težavo:

»Sinko, ne morem! Beži sam!«

Po zraku je zažvižgalo še nekaj svinčenk in Darko je zmešano ležal ob mamiči in ihtel:

»Boš videla, da bo šlo! Na, napij se vode pa ti bo bolje!«

Na usta ji je pritisnil posodo, v kateri je bilo le še malo tekočine, toda tudi te ni mogla več požirati.

»Moraš, moraš, mamica!« je zahteval fantič, ki ni mogel dojeti, kaj se godi z njo.

»Fant, reši se! Na, tu imaš, za tvoj sedmi rojstni dan!«

Izza jopice je potegnila novo, lepo triglavko z žareče-rdečo zvezdo, prav tako, kakor je bila Lukova! Tako, kakor si jo je želel še zjutraj!

Toda — bila je okrvavljena. Mamica pa je bila že tako slaba, da ji je roka omanjila še preden je vso izvlekla izpod obleke...

Solzni Darko jo je vzel sam, pobožal mamico po licu in ji šepetal:

»Rešili te bomo, boš videla, mamica moja! Rešili...!«

Tedaj sta ga prijeli dve močni roki in odnesli med grmovje! Drugi dve sta dvignili mamico, ki ni spregovorila več, in jo položili v gost grm... Bila sta Luka in Branko.

Za umikajočimi je prižvižgalo še nekaj krogel...